

Tussen Brussel en Leeuwarden. Viglius van Aytta en Friesland (1542-1577)¹

Folkert Postma

Gearfetting

As foarsitter fan 'e Geheime Ried hie Wigle (Viglius) van Aytta (1507-1577) in kaaiposysje yn it lânshearlik bestjoer fan keizer Karel V. Troch syn posysje yn it amilike apparaat yn Mechelen en Brussel koe Wigle as in wichtige patroan fan sawol syn sibben as de ynwenners fan Fryslân yn it algemien funksjonearje. Yn dizze hydrage wurdt út ûnderskate ynfalshoeken wei neigien hoe't Wigle him foar de belangen fan syn sibben en lânslju ynsette. Wigle spile in wichtige rol as patroan by it ferjaan fan kaaiposysjes yn Fryslân en yn it amtlik apparaat yn Mechelen en Brussel oan sibben en freonen. Benammen broers en omkesizzers fan Wigle hiene profyt fan syn ynfloed yn hof- en regearingsrûnten yn Brussel. Wigle stiek ek in opmerklik soad jild en enerzjy yn 'e akademyske oplieding fan 'e meast bejeftigen ûnder syn sibben. Hy betelle en betocht in grand tour foar syn omkesizzers Bucho en Hette van Aytta nei Spanje en Italië en joech frijwat omtinken oan 'e stúdzje fan syn tige bejeftige omkesizzer Wybrand oan 'e universiteit fan Leuven. Wigle syn lotsferbûnens mei Fryslân docht ek bliken út syn foar-oansteande rol as patroan fan 'e Kontrareformaasje. As ferlingstik fan 'e sintrale macht yn Brussel hie er grutte ynfloed op 'e Kontrareformaasje yn Fryslân, al wie dat mei wikseljend sukses. De troch Aytta begeunstige beneaming fan Lindanus as herfoarmer fan 'e Fryske Katolike Tsjerke waard in mislearring. Mar mei it oanstellen fan Cunerus Petri as biskop yn Ljouwert kaam in betûft útferder fan it herfoarmingsprogramma, dat de yn saken fan godstsjinst oars tige evenredige Aytta sels opsteld hie, nei Fryslân.²

-
- 1 Iedere Nederlandse en Belgische historicus die de tweede helft van de zestiende eeuw tot zijn onderwerp heeft gemaakt, is tot op de dag van vandaag schatplichtig aan de Leidse historicus J.J. Woltjer (1924-2012). Met zijn dissertatie *Friesland in hervormingstijd* (1962) heeft hij aan de hand van de casus van de Friese Reformatie de studie van de zestiende eeuw vernieuwd en deze een tot op de dag van vandaag voortdurende impuls gegeven. Naast een eerbetoon aan Woltjer is dit opstel ook een aanvulling op het werk van Woltjer, waarin ik inga op de door mijn leermeester E.H. Waterbolk (1915-2000) als eerste aangewezen betekenis van Viglius van Aytta (1507-1577) als patroon van Friesland en de Friezen.
 - 2 Zie voor Viglius' leven en betekenis F. Postma, 'Viglius Zuichemus ab Aytta', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 8 (Brussel 1979), pp. 838-855.

Inleiding

Op 6 oktober 1545 ontving de toekomstige president van de Geheime Raad, Viglius van Aytta (1507-1577), bezoek van een Friese Statendelegatie op doorreis naar Brussel. Hij was toen nog het jongste lid van de Grote Raad van Mechelen en woonde destijds zelf ook in die plaats. Zijn landgenoten kwamen hem consulteren over het bevel van hun landsheer Karel V dat voorzag in de verandering van zijn Friese titel 'erfgubernatoer' van Friesland in 'natuerlicke erffheere' van Friesland. Dat was voor de delegatie een gewichtige zaak, want de heren vreesden dat deze nieuwe titel van de keizer de eerste zet zou zijn van de regering in Brussel om de Friezen mee te laten betalen aan de algemene rijksbelastingen. Tot dan waren zij daarvan vrijgesteld geweest.³ Viglius wist zijn bezoekers echter gerust te stellen. Volgens hem zou de titel 'natuerlicke erffheere' Friesland juist een betere bescherming tegen deze dreiging bieden dan Karel V's oude titel 'erfgubernatoer' die de onderhorigheid van Friesland aan het Heilige Roomse Rijk onderstreepte. Juist Viglius had sinds 1544 als vertegenwoordiger van de Nederlanden op de Duitse rijksdagen deelgenomen aan de diplomatieke voorbereiding van de losmaking van de Nederlanden uit het rijksverband⁴, vastgelegd in het traktaat van Augsburg van 1548. 'Plompe ofte quaetwillighe luyden' konden die oude titel immers gemakkelijk aangrijpen om de band tussen Friezen en de door hen in 1524 als heer aangenomen Karel V ongedaan te maken. Wat de gevolgen daarvan voor Friesland en de Friezen zouden zijn, was volgens hem niet moeilijk te voorspellen.

Dit door de Friese heren in hun verslag opgetekende onderhoud is om verschillende redenen van belang. Het is typerend voor de tegenstelling die er in Europa op de drempel van de vroegmoderne tijd bestond tussen het centrum en de periferie, in dit geval tussen de inwoners van de gewesten en de in de hoofdstad Brussel zetelende regering.⁵ Het is ook van belang omdat het een ontmoeting betreft van mensen afkomstig uit dezelfde provincie die echter uit elkaar waren gegroeid. Aan de ene kant stond het kosmopolitische lid van de Geheime Raad, de in 1507 in Barrahuis geboren hoge ambtenaar Viglius van Aytta. Hij had, na een door zijn

-
- 3 Zie voor deze overeenkomst, die de Nederlanden tot een zelfstandig deel van het Duitse rijk maakte, F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen 1983), pp. 119-124.
 - 4 Zie voor het citaat en de achtergronden J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907), pp. 390-391.
 - 5 Zie voor deze tegenstelling P.J.A.N. Rietbergen, *De periferie in het centrum. Opstellen aangeboden aan M.G. Spiertz* (Nijmegen 1986).

oom Bernardus Bucho van Aytta⁶ gefinancierde universitaire studie, in de afgelopen vijftien jaar als jurist en diplomaat een Europese reputatie opgebouwd⁷. Aan de andere kant was er de deputatie van Friese jonkers, voor wie de belangen van Friesland zwaarder wogen dan de door Viglius vertegenwoordigde belangen van de Bourgondisch-Habsburgse staat. Deze relatie werd definitief en onomkeerbaar toen Viglius op 1 januari 1549 door Karel V benoemd werd tot voorzitter van de Geheime Raad, de regeringsraad die de Nederlanden van dag tot dag bestuurde.⁸ Samen met de Vlamingen, de Brabanders en alle andere inwoners van de zeventien Nederlandse gewesten moesten vanaf dat moment ook de Friezen die van de regering iets gedaan wilden krijgen bij hun machtige landgenoot op audiëntie. Juist daar zit het bijzondere. Het feit dat Viglius uit Friesland kwam en al zijn broers en zusters en hun aanhang, kortom zijn hele maagschap, er woonden, maakte dat de Friezen hem als hun natuurlijke bondgenoot in het regeringscentrum Brussel beschouwden. Doel van deze bijdrage is na te gaan hoe Viglius zich voor de belangen van zijn verwanten en landgenoten inzette. Om dit vast te stellen wordt de invloed van Viglius in Friesland via twee invalshoeken onderzocht. Allereerst wordt aandacht besteed aan Viglius' rol als patroon bij de vergeving van sleutelposities in Friesland aan verwanten en vrienden. Aangezien een academische opleiding aan een succesvolle loopbaan binnen en buiten Friesland ten grondslag lag, zal ook de rol van Viglius als wegbereider van een academische opleiding aan de orde komen. Viglius' lotsverbondenheid met Friesland blijkt ten tweede uit zijn prominente rol als patroon van de Contrareformatie in het Friese gewest. Hoe hij invulling gaf aan deze rol en in deze als verlengstuk van de centrale macht in Brussel optrad zal in het tweede luik van deze bijdrage worden nagegaan.

6 Zie voor Bernard Bucho van Aytta O. Vries, *Bernardus Bucho Aytta van Swichum. Vorstendinaar in priesterhabijt* (Bornmeer 2009).

7 Postma, *Viglius* (1983), pp. 15-87.

8 Sinds 1531 bestond de regering van de Nederlanden uit drie raden: de Raad van State voor alle zaken van algemeen beleid; de Geheime Raad voor het opstellen en uitvaardigen van wetten, het regelen van binnenlandse geschillen inclusief de administratieve rechtspraak en de Raad van Financiën, het zestiende-eeuwse ministerie van Financiën. M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Gent, Brussel 1965) [*Koninklijke Vlaamse Akademie van Wetenschappen. Klasse der letteren*, XXXVII nr. 6]. Tevens: Postma, *Viglius* (1983), pp. 90-91.

Verwanten en vrienden op sleutelposities binnen en buiten Friesland

De start van de tot zijn dood toe durende bemoeienis van Viglius met Friesland en de Friezen is heel bescheiden geweest en letterlijk in eigen huis begonnen. Ze begon met een poging tot herstel van het 'onrecht' dat Karel V zijn vader Folkert en dus ook hem en zijn broers en zusters in 1528 zou hebben aangedaan. Viglius' vader Folkert had na de dood van Bernardus Bucho in dat jaar de op Het Bildt gelegen Cancelliers- of Bernardus Bucho-kavel van 100 morgen vruchtbare kleigrond geërfd. De vertegenwoordigers van de keizer stelden echter dat Bernardus Bucho de 100 morgen niet in *eigendom*, maar slechts in niet vererfbaar *vrije vruchtgebruik* had gekregen.⁹ De inkomsten uit deze Bildtse domeinlanden vloeiden na de dood van Bernardus Bucho in december 1528 dan ook weer in de schatkist van Karel V in plaats van in de beurs van Folkert van Aytta.

Naar het oordeel van Viglius was dit een onrechtmatige daad.¹⁰ De enige manier om toch een deel van de 'toegezegde' inkomsten zeker te stellen, was om renten te kopen. Viglius durfde het als lid van de centrale regering namelijk niet aan een proces tegen de landsheer aan te spannen. Uit een brief uit 1563 aan zijn vriend en collega-raadsheer in de Geheime Raad, Karel Tisnacq, blijkt dat Viglius het geld hiervoor alleen maar had kunnen vinden door de in Brabant gelegen bezittingen van zijn in 1552 overleden vrouw, Jacqueline Damant,¹¹ te verkopen.¹² Voor de op financieel gebied zeer goed onderlegde Viglius was deze transactie, hoe verontwaardigd hij zich in zijn brief aan Tisnacq over de handelwijze van Karel V ook mocht voordoen¹³, niettemin een uitstekende investering, die hem jaarlijks ca. 1.035 gulden oftewel een rendement van maar liefst 8,625 % per jaar opleverde.¹⁴

-
- 9 'Na de dood van mr. Baernt Bucho kon diens 100 mg. ook weer verhuurd worden ten bate van den Keizer'. H. Sannes, *Geschiedenis van het Bildt*, 3 dln. (Franeker 1951-1957) I, p. 57. Dat deze interpretatie correct is, blijkt uit het door Vries gevonden oorspronkelijke contract. Vries, *Bernardus Bucho*, pp. 64-65. Zie voor Viglius' kijk op de zaak F. Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564* (Zutphen 2000), pp. 218-219.
- 10 Idem. Zie tevens H. Sannes, 'De Bildrenten', *De Vrije Fries* 39 (1948), pp. 81-118.
- 11 Viglius was van december 1545 tot begin 1552 getrouwd met Jacqueline Damant, de dochter van de juwelenbewaarder van de keizer Pieter Damant. Postma, *Viglius* (2000), p. 61.
- 12 Zie hierover Viglius' brief van 15 maart 1562 a. K. Tisnacq. Brussel 15-03-1562. ARA Brussel, *Aud.* 476. ongefolieerd.
- 13 Zie voor deze kwestie naast Viglius' in noot 21 genoemde brief aan Tisnacq, Sannes, *Geschiedenis*, I, 42 en 113 en E.H. Waterbolk, *Vigliana, bronnen en rekeningen uitgegeven en ingeleid door Dr. E.H. Waterbolk met medewerking van Drs. Th.S.H. Bos* (Grins/Groningen 1975), pp. 58-59.
- 14 Waterbolk, *Vigliana*, p. 57.

Naast de inkomsten die Viglius trok uit zijn ambt van president van de Geheime Raad was er nog een belangrijke geldbron om zijn nog op school zittende neven langs de weg van scholing en studie¹⁵ tot sociale klimmers te maken. In 1556, toen Viglius zich had opgewerkt tot president van de Geheime Raad in Brussel, deed zich – althans zo stelt hij het in zijn autobiografie, de ‘Vita Viglii’, voor – de buitenkans voor om coadjutor met recht van opvolging te worden van Lucas Munich, de proost van de immens rijke Sint-Baafsproedij in Gent.¹⁶ Ook hier lagen mogelijkheden voor Aytta-patronage en invloed. Daarnaast had Viglius als hoofd van het binnenlands bestuur voldoende greep op de vergeving van de overheidsambten in de Nederlanden om zijn familie daarvan te laten profiteren. Voor het welslagen van dit ambitieuze voornemen was wel noodzakelijk dat de neven van Viglius naast de gunst van de landsheer ook de bekwaamheden en de vrienden zouden hebben om deze hoge bestuurlijke ambten ook metterdaad te verwerven en te vervullen. Voor de familie van Viglius betekende het dat de half eigenerfde / half adellijke Aytta’s¹⁷ en hun (niet-Friese) vrienden in Friesland op bestuurlijk terrein steeds vaker de plaats zouden gaan innemen van Oudfriese adelsgeslachten als bijvoorbeeld de Camminga’s en de Juwina’s. In het juridisch en bestuurlijk centrum van de provincie, het Hof van Friesland, zouden zij in Viglius’ ogen op termijn de dominante groep moeten worden.

De benoeming van Viglius tot president van de Geheime Raad in 1549 opende in de ogen van vele Friezen de deuren naar een aantrekkelijke loopbaan en interessante inkomsten. De weduwe van Syds Tjaarda, Moed, bracht goed onder woorden wat de benoeming van Viglius tot president van de Geheime Raad voor de Friezen zou kunnen betekenen. “Twelck my ende al onse Vriesen ende landtslyuden zeer liefflycken is omme te hooren...”¹⁸ schreef zij negen maanden na dato over deze benoeming in een verzoek om een prebende voor een studerende zoon. Zij bracht onder woorden wat velen ongetwijfeld dachten, want door deze benoeming zou de Friese elite van jonkers, rijke eigenerfden en intellectuelen voor het verkrijgen van een aanzienlijk ambt een beroep kunnen doen op een patroon die in het hart van het Habsburgse staatsstelsel opereerde. Een glimp van wat mogelijk kon zijn, hadden zij al in 1541 opgevangen toen,

-
- 15 Welke opleiding de broers van Viglius hebben gehad is onbekend, maar minder dan de Latijnse school kan het gezien hun bediening van het grietmansambt niet geweest zijn.
- 16 Postma, *Viglius* (2000), pp. 108-109.
- 17 Zie de bijdrage van Paul Noomen in dit nummer.
- 18 Tresoar Leeuwarden, Archief Tjaarda, inv. 29a, M. Tjaarda aan Viglius, Leeuwarden, 17-10-1549.

dankzij de Brusselse connecties van Viglius, de Friese jonker Hette van Hoxwier door de landvoogdes van de Nederlanden, Maria van Hongarije, benoemd werd tot president van het Hof van Utrecht.¹⁹

De eerste Friese, op patronage gebaseerde ambtelijke benoeming die we met zekerheid op naam van Viglius kunnen schrijven, was die van zijn twee jaar jongere broer Rintje (1509-1570). Hij werd op voorspraak van Viglius grietman van Oost-Dongeradeel in 1552.²⁰ De volgende broer die dankzij hem grietman werd, was Seerp (1512-1559). In 1553 werd hij door de stadhouder van de vier noordelijke provincies,²¹ AreMBERG, benoemd tot grietman van Wymbritseradeel. Na zijn voortijdige dood in 1559 werd hij op zijn beurt opgevolgd door de jongste van de vier Aytta-gebroeders, Gerbrand (1518-1573).

In Friesland lag het accent van Viglius' project vrijwel volledig op het Hof als bestuurlijk en rechtsprekend centrum van de provincie. De neef die in het Hof van Friesland de Aytta's zou moeten vertegenwoordigen, was Hette of Hector, geboren in 1546 en de ietwat onbehouden tweede zoon van zijn broer Seerp.²² De derde en zonder twijfel meest begaafde van dit drietal was de jongste zoon van Seerp, Wybrand. Van deze in 1548 geboren neef heeft Viglius de hoogste verwachtingen gekoesterd. In Wybrand heeft Viglius gemeend veel van zichzelf terug te zien. Niet voor niets heeft hij er via Hopperus in 1573 bij Filips II op aangedrongen om deze meest getalenteerde van zijn neven in Brussel als boventalig raadsheer te mogen opleiden voor het lidmaatschap van de Geheime Raad.²³ Door zijn invloed in de opbouw van de nieuwe bestuurlijke organisatie van Friesland schiep Viglius duidelijk mogelijkheden voor zijn familieproject. In Vlaanderen ging het erom de oudste zoon van zijn broer

19 Zie Postma, *Viglius* (1983), p. 84.

20 O.Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden 1999), p. 234.

21 In Friesland, dat deel uitmaakte van AreMBERGs uit de provincies Friesland, Stad en Lande, Drenthe en Overijssel bestaande gouvernement, benoemde de stadhouder met advies van de president en raadsheren van het Hof van Friesland de grietmannen. Theissen, *Centraal gezag*, pp. 182-183.

22 Het geboortjaar van Hette van Aytta was volgens de 'Genealogia Aytana' 1546. Zie C.P. Hoyne van Papendrecht (ed.), *Analecta Belgica*, 3 vols. 6 dln. (Den Haag 1743) 'Viglii ab Aytta Zuichemi Epistolae Politicae et Historicae ad Joachimum Hopperum', I, 2, p. 261. Zie ook Vries, *De Heeren*, 247.

23 'Et habeo certe unum ex nepotibus meis ad eam rem non ineptum, Doctorem videlicet Wibrandum, qui jura jam in triennium publice Dolae interpretatur, ea gratia ac plausu, ut in illa Academia parem vix habeat, si modo non adulantur & vera referunt, qui inde ad nos veniunt'. *Analecta*, II, 1, p. 741.

Seerp, de geestelijke Bucho van Aytta, tot zijn opvolger als proost van Sint Baafs te maken.²⁴

Maar niet alleen zijn directe verwanten profiteerden van Viglius' goede connecties. In november 1553 benoemde Karel V op zijn voordracht een van de meest begaafde Friese intellectuelen van de zestiende eeuw, de jurist en spiritualist Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587)²⁵, tot lid van het Hof van Friesland. Hij was getrouwd met Jets, de dochter van de grietman van Wymbritseradeel, Seerp van Aytta. Viglius steunde ook de uit Gaasterland afkomstige jurist Joachim Hopperus (1525-1576), die in 1566 door Filips II benoemd werd tot lid van de Spaanse Raad van State.²⁶ In de jaren 1560 zou deze zijn grootste vriend en vertrouweling worden. Hun, met uitzondering van drie korte Friese fragmenten, in het Latijn gevoerde correspondentie is nog steeds een onmisbare bron voor onze kennis van de beginfase van de Nederlandse Opstand.²⁷

Steun aan studerende verwanten

Een andere vorm van patronage betrof Viglius' steun aan verwanten bij het afronden van een academische opleiding. In de jaren 1560 begon hij met de financiering van de studie van de zonen van zijn broers en zusters aan aanzienlijke universiteiten buiten Friesland. Daarbij moeten we in de eerste plaats denken aan de vier zonen van Seerp van Aytta: Bucho, Folkert, Hette en Wybrand en hun neef van moederskant Bucho van Montzima.²⁸ Met hen had hij grote plannen. Zij zouden de positie van de Aytta's als een van Friesland's invloedrijkste geslachten moeten voortzetten en consolideren. Viglius trad daarmee in de voetsporen van z'n oom Bernardus Bucho, die zijn studie gefinancierd had. Ook had deze een belangrijke rol gespeeld in de Friese politiek én in het opgaan van Wester-

- 24 Zie over hem Guido Marnef, 'Een Gentse proost in Keulen. Bucho van Aytta en zijn rol in de Opstand. 1579-1581', *Liber amicorum Dr. J. Scheerder, Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie* (Leuven 1987), pp. 75-86.
- 25 Zie voor Albada en zijn ideeën W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (1525-1587). Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (s.l., 1983).
- 26 Zie voor de hier gegeven biografische data Vries, *De Heeren*, pp. 104-107.
- 27 Zie respectievelijk *Analecta* I, 2, pp. 345- 848 en C.F. De Nelis (ed.), *Joachimi Hopperi, Frisii, Epistolae ad Viglium Zuichemum sanctioris consilii praesidem* (Utrecht 1802).
- 28 Zie voor dit viertal en hun neven en nichten W.W. Buma, 'Geene Heerlijkheden in Friesland of Dr. Sicke van Dekema en Mammema State', *De Vrije Fries, Mengelingen, Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde* (VII), Nwe Serie, I (Leeuwarden 1856) p. 394. Zie daarnaast Van Papendrecht (ed.), 'Genealogia Aytana', *Analecta Belgica*, I, 1, p. 261.

lauwers Friesland in de Habsburgse Nederlanden.²⁹ De bekostiging van de studie van zijn neven en hun aanverwanten dijde voor Viglius uit tot een grote onderneming. Aan het eind van Viglius' leven stelde de Hollandse koopman-geschiedschrijver Emanuel van Meteren op gezag van de geschiedschrijver Suffridus Petrus het aantal Friezen dat op kosten van Viglius had gestudeerd op niet minder dan dertig.³⁰

De academische tournee van Viglius' neven Bucho en Hette van Aytta (1568-1570)

Om zijn nog studerende neven Hette en Bucho zo goed mogelijk voor te bereiden op maatschappelijke posities heeft Viglius gegrepen naar het aloude middel van de academische tournee. Uitzonderlijk echter was de keus die hij voor zijn jongste neef Wybrand heeft gemaakt. Wybrand was in zijn ogen zo begaafd dat hij er beter aan deed om in Leuven te blijven en daar te promoveren. In de dicht bij Brussel gelegen universiteitsstad zou Wybrand zich onder het toezicht van Viglius optimaal kunnen ontplooiën. Wat Wybrand zelf daarvan heeft gedacht, weten we niet. Maar Viglius was er niet de man naar om zijn minstens veertig jaar jongere neef in deze zaak naar zijn mening te vragen. Hij heeft voor hem beslist. De grotendeels door Viglius gefinancierde én bedachte *peregrinatio academica* van zijn neven en hun vrienden is zeker geen gewone universitaire tournee geweest zoals zijn eigen academische tournee in de jaren twintig en dertig.³¹ Deze tournee voerde het gezelschap namelijk over de door het Spaanse leger benutte 'Spaanse weg' naar het Iberisch schiereiland,³² de van versterkte pleisterplaatsen voorziene militaire weg die begon in Luxemburg en via de Franche-Comté en Zuidoost-Frankrijk liep naar de Pyreneeën en vandaar naar het Spaanse koninkrijk Castilië. In Castilië – was de bedoeling van Viglius – zouden zijn neven en hun vrienden twee semesters lang studeren aan de universiteit van Salamanca, de op dat moment waarschijnlijk grootste en meest prestigieuze universiteit van

29 Zie voor Bernardus Bucho van Aytta de eerder genoemde studie van Vries, *Bernardus Bucho Aytta* en de eveneens aldaar opgenomen genealogie van de Aytta's van O. Hellinga. Zie voor een zeer uitvoerige en goed geannoteerde genealogie Onno Hellinga en Paul Noomen, 'Genealogia Aytana', in: *Genealogysk Jierboek 2011*, pp. 125-306.

30 'Hij hadde een groot geslachte & maegschappe van dewelcke hy boven de dertigh tot schole gehouden ende ter gheleertheyt ghevordert heeft'. E. van Meteren, *Commentarien of memoriën vanden Nederlandschen Staet/ Oorloghen ende Gheschiedenissen van onsen tyden etc.* (z.p. 1608) 130 B.

31 Zie Postma, *Viglius* (1983).

32 Zie over de 'Spaanse weg', G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659: the logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries* (Cambridge 1972).

het Spaanse wereldrijk. Daarna zouden in ieder geval Bucho en Hette van Aytta in Italië moeten promoveren. Dat hun weg naar de promotie in Italië via het koninkrijk Castilië liep, lijkt, gegeven de omstandigheden – de Nederlanden zuchtten rond 1570 immers onder het juk van Alva – op z'n minst een weinig gelukkige keuze.

Waarom Viglius in zijn bedachte tournee deze Spaans-Italiaanse 'dubbelkeuze' heeft gemaakt, in plaats van alleen voor Italië te kiezen, zoals de traditie voorschreef, heeft de president voor zich gehouden. Maar een gissing kunnen we wel maken. Viglius was een verzamelaar van kaarten en zal mede door deze belangstelling³³ geweten hebben hoe groot de overzeese bezittingen van Spanje waren en welke rijkdommen aan edelmetaal en exotische producten de zilvervloeden, jaar in jaar uit, van Mexico naar Spanje vervoerden. Spanje moet in de ogen van Viglius én in die van vele anderen het machtigste en rijkste land ter wereld geweest zijn. Een rijk waarin de zon niet onderging. De inwoners van de Lage Landen zouden daar economisch baat bij kunnen hebben en moesten er dus maar aan wennen dat ze nu deel uitmaakten van dit imperium. Dit gegeven zou een eerste reden voor deze academische tournee kunnen zijn. De tweede reden om zijn neven en hun vrienden juist naar Spanje te sturen was voor hem de dynastieke verbinding tussen de Nederlanden en Spanje. De derde en hierop aansluitende reden was ongetwijfeld de in het voorgaande gesignaleerde lotsverbondenheid die er in het Europese geloofsconflict bestond tussen de katholieke Spaanse koninkrijken Aragon en Castilië en de nu weer van protestantse smetten bevrijde Habsburgse Nederlanden.

Een andere daar nog bij komende, vierde, overweging zal voor Viglius de intellectuele kwaliteit van het Spaanse humanisme geweest zijn. De universiteiten van Salamanca en van Alcalá de Henares waren toentertijd daarvan waarschijnlijk de belangrijkste brandpunten. De Spaanse humanist die Viglius in deze wereld heeft binnengeleid en die hij zonder twijfel het beste heeft leren kennen, was de op 15 mei 1568 door de hertog van Alva in de Nederlanden geïntroduceerde, beroemde Benito Arias Montano. Voor deze geleerde was de snelle opkomst van Spanje als wereldmacht een duidelijk teken van Gods gunst.³⁴ Voor het behoud van die gunst waren het herstel van de katholieke kerk in de Nederlanden en van de heerschappij van Filips II over de Nederlanden essentieel. Aan

33 Zie E.H. Waterbolk, 'Viglius als kaartenverzamelaar', in: id., *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981).

34 Zie voor de politieke en godsdienstige opvattingen van Montanus J. Brouwer, *Montigny. Afgezant der Nederlanden bij Filips II* (Amsterdam 1941), pp. 91-99.

dat herstel heeft ook de katholieke humanist Montanus, in opdracht van Alva, zijn bijdrage geleverd met de door hem vervaardigde *Index Expurgatorius*. Het werd de in 1571 door Plantijn uitgegeven lijst van verboden boeken. Dat werk was zo compleet dat het uiteindelijk door Rome geadopteerd werd als de beruchte Index van de Katholieke Kerk.³⁵

Deze tournee, die hem al met al enkele duizenden carolusguldens heeft gekost³⁶, krijgt daarmee een belangrijk ideologisch stempel opgedrukt: de eraan deelnemende Friese studenten waren allen in de geest van de Contrareformatie gevormde, katholieke jongemannen die in Spanje twee semesters lang college zouden lopen aan de universiteit van Salamanca. De oudste van het gezelschap, de aartsdiaken Bucho van Aytta, slaagde daarna aan de universiteit van Pavia voor het licentiaatsexamen theologie, terwijl Sicke van Dekema en Hette van Aytta aan dezelfde universiteit gepromoveerd zijn tot doctor in de rechten. Na zijn licentiaatsexamen in de theologie is in ieder geval de oudste van de neven van Viglius, de leider van de groep, aartsdiaken Bucho van Aytta, zich in Rome gaan voorstellen aan de kardinaal van Augsburg, Otto Truchsess van Waldburg.³⁷ Deze man was met Viglius bevriend.

Met zijn keuze voor juist deze academische tournee lijkt Viglius al zijn kaarten gezet te hebben op de contrareformatorisch gezinde universitaire wereld van Spanje en Italië. De *peregrinatio academica* van Bucho en Hette en hun metgezellen bevatte daarmee voor de goede verstaander een duidelijke ideologische boodschap: met deze academische tournee in Spanje en Italië wilde Viglius blijkbaar de indruk wekken dat de Nederlandse *noblesse de robe* in de jaren 1560 van karakter veranderd was. In plaats van Erasmiaans katholiek, zoals in de jaren daarvoor en dus verdacht, was diezelfde Nederlandse *noblesse de robe* na de door Alva doorgevoerde zuivering aan het eind van het zesde decennium van de zestiende eeuw contra-reformatorisch katholiek.

De Spaanse taal en zeden als tekens van lotsverbondenheid der landen

Naast de hierboven genoemde lotsverbondenheid van Spanje en de Nederlanden in verband met de in Europa woedende godsdienststrijd, had Viglius nog een andere, vijfde, reden om dit door hem geselecteerde ge-

35 Ibidem, pp. 100-104.

36 'Per praecedentes autem (literae) significavi, me sexcentos florenos, quos Bucho isthic acceperat, mox renumerasse, ut necesse non sit isthic quicquam reddi; cum aum autem jam mille octingentos acceperint'... 'Sed cogitent hic in dubio rerum statu multa mihi aliisque evenire posse, ut non ita cito de alia pecunia eis provideri queat'. *Analecta*, II, 1, p. 490.

37 Zie over hem en zijn contacten met Viglius Postma, *Viglius* (1983), pp. 30 en 131.

zelschap van Friese studenten in 1569 naar de belangrijkste universiteit van Spanje te sturen. Door de ontdekking van Amerika was het belang van de Spaanse taal gegroeid. Nu bovendien de Nederlanden met de koninkrijken Aragon en Castilië in een personele unie met elkaar verenigd waren, moet het voor Viglius vanzelf gesproken hebben dat zijn neven goed Spaans zouden kennen. Hoewel het leren van die taal, zoals hij het tegenover zijn neef Hette heeft uitgedrukt, zeker niet ten koste mocht gaan van de 'zuivere studiën', de 'humaniora'.³⁸

Waarom Viglius voor zijn neven de beheersing van de Spaanse taal en het overnemen van de Spaanse manier van leven zo belangrijk vond, is niet met absolute zekerheid te zeggen. Wat wel opvalt bij deze uitspraak is dat hij een verbinding legt met de oorlogssituatie waarin West-Europa rond 1570 verkeerde. Met name de omstandigheden in het ooit zo machtige koninkrijk Frankrijk achtte hij terecht een groot gevaar voor de Katholieke Kerk.³⁹ Op dat moment woedde er in Frankrijk een godsdienstoorlog tussen de hugenoten en de katholieken die immers al de derde op rij was.⁴⁰ Veilig reizen voor katholieken en dus ook voor de neven van Viglius was rond 1570 in grote delen van Frankrijk bijna onmogelijk geworden.⁴¹ Daarom ook, schrijft hij Hopperus, was hij bereid z'n binnenkort naar Spanje vertrekkende neven te bevelen zich aan te sluiten bij de eveneens naar Spanje vertrekkende echtgenote van Hopperus. Eigenlijk, zo lijkt Viglius hier te suggereren, zou Filips II tussenbeide moeten komen om de vrede en het katholicisme in Frankrijk te herstellen, in plaats van zoals op dat moment het geval was op bescheiden schaal troepen uit de Nederlanden naar Frankrijk te sturen.⁴²

We kunnen deze conclusie weliswaar niet helemaal onderbouwen, maar de toch wel opzienbarende oproep van Viglius aan zijn neven en hun vrienden om niet alleen aansluiting te zoeken bij hun Spaanse medestudenten, maar zich ook de Spaanse taal en zeden eigen te maken; plus zijn

38 'Linguam autem Hispanicam et si plene discere, non tamen studia pura negligere te velim'. Tresoar Leeuwarden, Collectie Gabbema, ongefolieerd.

39 'Nam in Gallia eos (Viglius' neven en hun vrienden) longius relinquere in ea sectariorum corruptela, libertateque, quam Regis (Hendrik III van Frankrijk) novo foedere confirmarunt, periculosum videtur'. *Analecta*, I, 2, p. 471.

40 Zie voor het internationale karakter van de van september 1568 tot de zomer van 1570 durende derde Franse godsdienstoorlog M.P. Holt, *The French Wars of Religion, 1562-1629* (Cambridge 1995).

41 'Proinde quod minati antea sumus, fore ut isthuc uxor cum liberis ad te veniat, remorari amplius non possumus, cui (de echtgenote van Hopperus) ego nepotes meos, comites aliquot adjungere cuperem, quos ad Salamanticensem Academiam brevi mittere decrevi'. *Analecta*, I, 2, p. 471.

42 Zie noot 45.

mededeling dat steeds meer (katholieke) studenten uit de voor katholieken onveilige landen als het Duitse rijk en Frankrijk wegtrekken om in het door de niet-katholieke Nederlanders gevreesde Spanje verder te studeren, is met deze conclusie niet in strijd. ‘Zeker van mijn eigen pupillen’, schrijft hij spottend over dat vooroordeel in zijn brief aan Hopperus, ‘is tot nu toe niemand tot de galeien veroordeeld.’⁴³

Dat moet de oorspronkelijke opzet van deze door Viglius bedachte academische tournee geweest zijn. Maar op het moment dat we voor het eerst in de briefwisseling van Viglius met Hopperus van dit project kennisnemen – dat is in de hierboven aangehaalde brief van Viglius van 3 februari 1568 aan Hopperus – liggen de zaken al anders. Het schema van de reis is weliswaar hetzelfde gebleven, maar de in 1567 of 1568 door Viglius op touw gezette academische tournee had op dat moment waarschijnlijk al minstens een halfjaar vertraging opgelopen als gevolg van de Beeldenstorm in 1566 en de daarop gevolgde repressie in 1567-1568.⁴⁴ Met die zojuist genoemde brief van 3 februari 1568⁴⁵ aan Hopperus bevinden we ons in de door Alva en zijn trawant Vargas gedomineerde periode van het Schrikbewind. De door dit beruchte tweetal geleide Raad van Beroerten draaide al op volle toeren. Viglius, die in Brussel dicht bij het vuur zat, maakte zich, zoals we zagen, grote zorgen over de ontwikkelingen in Frankrijk. Hij heeft de waarschijnlijk kort na de jaarwisseling van 1567-1568 in Brussel of Antwerpen bijeengebrachte groep van Friese studenten op een niet nader bekend tijdstip in 1568 dan ook in Parijs in tweeën gesplitst. Vier van zijn neven heeft hij bevolen in Parijs het verloop van de ontwikkelingen in Frankrijk af te wachten totdat ze een gelegenheid zouden vinden om veilig naar Spanje af te reizen. De andere leden van het gezelschap heeft hij gesommeerd omwille van hun veiligheid voorlopig terug te keren naar de Nederlanden.⁴⁶

43 ‘At mei certe, si quid hujusmodi rei prae se ferrent, ad triremes ablegari in beneficio ponerem’. Ibidem, p. 490.

44 Ibidem, pp. 400-401.

45 Geheel zeker ben ik met het kiezen van het jaar 1569 als jaar van vertrek van de groep in plaats van 1568, zoals in de *Analecta* I, 2, ‘Viglii epistolae ad Hopperum’ staat, niet. Maar de keuze voor 1569 is aannemelijker dan 1568. De 16e eeuw is immers wat betreft de tijdrekening in West-Europa de overgangperiode van de Paasstijl naar de Nieuwjaarsstijl.

46 ‘Ego quatuor nepotes mei hisce turbis Gallicis Parisiis habui, decedentibusque caeteris scholaribus meos illic permanere jussi, donec oportunitatem invenient, qua in Hispaniam proficiscantur, ac apud Salamanticam studiis suis colophonem imponant’. Ibidem, p. 400.

In dat bevel vinden we ook het tweede deel van het antwoord op de vraag waarom Wybrand niet mee mocht gaan naar Spanje. Wybrands heldere verstand en juridisch inzicht waren Viglius te veel waard om hem aan de gevaren van een langdurige reis door gevaarlijke landen als Frankrijk en in mindere mate Italië bloot te stellen. Voor de toekomst van Wybrand heeft Viglius het dan ook beter geacht dat hij alvorens naar een andere universiteit te vertrekken in Leuven de graad van licentiaat in de rechten zou behalen. Wybrands inzicht in de regels van het recht was immers zo groot dat hij op dat punt alle leden van het gezelschap al ver achter zich had gelaten.⁴⁷ Bij Wybrand vergeleken vielen met uitzondering van de aartsdiaken Bucho waarschijnlijk alle acht leden van het reisgezelschap in het niet.

De acht leden moesten zich zoals we zagen van Viglius na hun aankomst in Salamanca begin september 1568 tot het begin van de herfst van 1569 grondig verdiepen in de Spaanse taal en hebben daarnaast eveneens op last van Viglius gedurende twee semesters aan dezelfde universiteit college gelopen.⁴⁸ Maar daar is het niet bij gebleven. Het was geen moderne cursus taalverwerving waar het tijdens hun verblijf in Salamanca om ging. Eerder was het een vorm van ideologische hispanisering en een poging tot uithuwelijking waaraan Viglius zijn neven heeft willen onderwerpen. Viglius heeft zijn neven en hun vrienden tijdens hun verblijf in Spanje via zijn brieven aan Hopperus immers aangespoord op zoek te gaan naar Spaanse echtgenotes. Na de geslaagde afloop van die zoektocht waren zij hopelijk verliefd genoeg om zich te willen verloveren. Begin 1570 zouden zij dan vergezeld van hun aanstaande partners in de Nederlanden terug kunnen zijn.

Waarom Viglius zijn neven juist daartoe heeft aangezet, lijkt op het eerste gezicht raadselachtig, maar is dat in feite niet. Wat achter deze suggestie zat, was de wens van enkele in de Nederlanden verblijvende Spaanse edelen in 1569 om de beide naties met elkaar te verzoenen door middel van een welbewuste huwelijkspolitiek. Door het stimuleren van Nederlands-Spaanse huwelijksverbintenissen op hoogadellijk niveau zouden, was de gedachte, de wederzijdse elites nader tot elkaar komen en daardoor meer begrip voor elkaar krijgen. Dat tenminste komt naar voren uit de brief die Viglius op 29 december 1569 aan Hopperus zond.

47 'Unum autem habeo adhuc in Lovanii juri navantem, cum eo profectu, ut ad licentiam eum progredi cupiam, priusquam alio dimittam'. Idem.

48 'nepotes tres meos qui apud Salamanticam agunt, usque ad proximum autumnum in Hispania morari velim, quo linguam plenius addiscant, ac deinde Italiam adire, ut huiusmodi illic transigant doctoralem laureamque accipiant, ac sub Martio deinde ad nos revertantur, quod consilium quoque ipsis suadeas velim'. *Analecta*, I, 2, p. 557.

Wie Viglius tot dit plan geïnspireerd heeft, was de op dat moment in de Nederlanden vertoevende hertog van Feria. Maar Viglius lijkt bij nader inzien toch niet veel fiducia in dat plan te hebben gehad. 'Ik vrees dat het aantal Nederlanders dat Spanje en het Spaanse hof bezoekt, daarvoor te klein is', schreef hij Hopperus.⁴⁹

Wie Bucho en Hette tijdens hun verblijf in Spanje verder vergezeld hebben, waren behalve hun neven Folkert van Montzima en Folkert van Aytta (de laatste was een zoon van Viglius' jongste broer Gerbrand), hun vrienden de broers Frans en Sicke van Dekema en hun neven Bucho en Folkert van Montzima. De enige leden van het gezelschap die halverwege hun verblijf in Spanje de moed om daadwerkelijk te gaan studeren hebben opgegeven, waren de zojuist genoemde, weinig studieuze Folkert Gerbrandsz van Aytta en diens al evenmin bijzonder studieuze vriend Frans van Dekema. Folkert, voor wiens lot Viglius verantwoordelijk was, leek aanvankelijk tot vreugde van zijn vader Gerbrand nog een functie aan het Boheemse Hof te kunnen krijgen, maar die mogelijkheid is uiteindelijk niet bewaarheid geworden. Evenmin gelukte het Viglius begin 1571 voor Folkert een plaats in de huishouding van de hertog van Medina Celi te verwerven.⁵⁰ En alsof deze tegenslagen nog niet genoeg waren, overleed ruim een halfjaar later in september 1571, in de lente van zijn leven, Folkert Gerbrandsz van Aytta tijdens zijn bezoek aan Hopperus in Madrid.⁵¹ Bij de eveneens tevergeefs naar een functie in de hofhouding van een Spaanse 'grande' zoekende Frans van Dekema waren het de ouders die ingrepen. Zij sommeerden hun lanterfantende zoon om zo gauw als mogelijk naar huis terug te keren.⁵²

De verdere handel en wandel van Viglius' protegés

Met wie Viglius na de terugkeer van het gezelschap in de Nederlanden in 1571 echter veruit het meeste te stellen heeft gehad, was de door hem

49 'Vereor', aldus Viglius aan Hopperus, 'ne eam operam ei praestare possimus, quam illius Excellentia, cum ex nostris ita pauci nobiles Regiam Curiam, Hispaniamque frequentent; connubialisque amor conspectu, notitia ac familiaritate quadam prius conciliandus sit'. Ibidem, pp. 556-557.

50 'Doleo Folcardum meum tanto tempore D[ominationi] T[uae] gravem esse, & vel eo nomine Ducem M[edina] C[eli] ad nos appropereare vellem, quo illius molestia sumptuque liberareris, tametsi sane quicquid quid insumpserit lubens exsolvam, vel in tuos vicissim cum voles expendam'. Ibidem, pp. 622-623.

51 'Genuit autem ex Thiet Gerbrandus anno 1546. filium Folcardum qui in florenti aetate Madriti in Hispania anno 1571. mense Septembri obiit'. *Analecta*, I, 1, p. 264. Folkert van Aytta overleed ten huize van Hopperus.

52 'Franciscus autem Dekamanus postquam animum a studiis penitus abdicavit, in Frisiam a propinquis revocatus est'. Ibidem, I, 2, p. 622.

voor het lidmaatschap van het Hof van Friesland bestemde Hette. Hoe bezorgd Viglius ook nog na diens terugkeer in Friesland over de ongedurige jongeman was, blijkt uit zijn brief van 22 augustus 1571 aan Hopperus waarin hij na een door Hette veroorzaakt incident de hele familie oproept om hem te helpen Hette op het rechte pad te houden: 'Want des te onvolmaakter hij is, des te meer is het onze plicht om hem te helpen de juiste richting te vinden'.⁵³ En die aanpak lijkt op de langere termijn vruchten te hebben afgeworpen. Viglius zelf heeft bij het 'temmen' van Hette het initiatief genomen. Eerst na de terugkeer van Hette in Friesland en zijn huwelijk met de grietmansdochter Bauck van Buygers⁵⁴ in 1570 lijkt er een blijvende verbetering in het gedrag van Hette te zijn opgetreden.

Met wie het in tegenstelling tot Hette en Folkert van Aytta en Frans van Dekema in Spanje van meet af aan wel goed is gegaan, waren de beide Bucho's.⁵⁵ Van de plichtsgetrouwe aartsdiaken Bucho van Aytta en de waarschijnlijk even plichtsgetrouwe kanunnik Bucho van Montzima zal Viglius dit wel verwacht hebben, maar het geleidelijk aan verbeterende gedrag van Hette van Aytta moet voor de aan deze lastige neef immer twijfelende Viglius zeker een aangename verrassing geweest zijn.

Wat Folkert Gerbrandsz van Aytta, Bucho van Montzima en Sicke van Dekema in Spanje en Italië hebben gedaan, is in 1850 uitgezocht door W.W. Buma in diens artikel 'Geene heerlijkheden in Friesland of Dr Sicke van Dekema en Mammema State'.⁵⁶ Buma schrijft in zijn artikel dat Frans en Sicke van Dekema tijdens hun verblijf in Salamanca weliswaar overwogen hebben om van de universiteit van Salamanca naar de al even bekende universiteit van Alcala de Henarez te verhuizen, maar dat zij dat voornemen niet uitgevoerd hebben. Viglius, die vanuit Brussel het gezelschap nauwlettend volgde, heeft er voor gezorgd dat de vijf op dat moment nog in Salamanca verblijvende Friese studenten, Bucho en Hette van Aytta, Sicke van Dekama, Folkert en Bucho van Montzima, in september 1570 via Valencia en Barcelona, Genua en Padua, naar de Italiaanse universiteitsstad Pavia zijn getrokken. Daar is Sicke van Dekema in maart 1571 gepromoveerd tot doctor in de rechten. Bucho van Montzima slaagde in hetzelfde jaar voor het licentiaatsexamen in het kerkelijk en wereldlijk recht om vervolgens in dezelfde vakken tot doc-

53 'quanto ille imperfectior adhuc est tanto nos convenit ad eum adiuvandam promptiores existere'. *Ms. d'Orville*, fo. 31/32 ro en vo., Bodleian Library Oxford.

54 Baucks vader mr. Jan van Buygers was grietman van Leeuwarderadeel. Vries, *De Heeren*, p. 247.

55 'Quamobrem non video melius consilium, quam ut domum revocetur'. *Analecta*, I, 2, p. 595.

56 Als noot 34.

tor te promoveren.⁵⁷ Hekkensluter was de door Viglius aangespoorde Hette, die eveneens in dezelfde tijd in Pavia gepromoveerd is tot doctor in de rechten.⁵⁸

Van deze academische bevorderingen is vooral de geslaagde gang van Hette van Aytta naar het doctoraat opmerkelijk. Het leek wel alsof hijzelf de promotor van Hette was, zo hard heeft Viglius deze balsturige neef in zijn brieven intellectueel achter de broek gezeten. In bijna iedere brief aan hem in deze periode houdt hij Hette het voorbeeld van de snelle academische voortgang van zijn jongere broer Wybrand voor ogen. Aan de inspanningen van Wybrand en diens succes zou hij een voorbeeld moeten nemen.⁵⁹ Om Hette zover te krijgen toonde Viglius zich zelfs bereid om diens jaartoelage van 200 gulden met de helft te verhogen.⁶⁰ Het was zeker niet de meest aangename manier van studeren om intellectueel zo zwaar onder druk te worden gezet als Viglius dat met Hette gedaan heeft. Maar de door Viglius toegepaste 'wortel en stok methode' heeft gezien het resultaat uiteindelijk wel z'n vruchten afgeworpen. Hette moest en zou raadsheer in het Hof van Friesland worden. Dat hij dat na een leertijd van negen maanden inderdaad ook geworden is, blijkt uit zijn beëdiging als raadsheer op 6 april 1571 door de president van het Hof, Viglius' oude vriend Igram van Achelen.⁶¹ Eenmaal tot raadsheer benoemd heeft Hette tot vreugde van Viglius zich in Leeuwarden als lid van het Hof ook weten te gedragen zoals zijn oom en Van Achelen dat van hem verwachtten. Hij was hierin gesteund door een lijst van tips⁶² van Viglius over het van hem verwachte gedrag als werkend raadsheer van het Hof van Friesland. Hette trouwde in 1570 met de grietmansdochter Bauck van Buygers en bleef tot zijn dood op 29 september 1576 lid van het Hof.⁶³

Dezelfde geestelijke groei zien we nog sterker bij de leider van het studentengezelschap, de aartsdiaken van de kerk van Ieper, Bucho van Aytta. Na zijn licentiaatsexamen in Pavia was hij naar Rome afgereisd om kennis te nemen van en zich te laten inspireren door de spiritualiteit van

57 Zie noot 65.

58 Buma, 'Geene heerlijkheden in Friesland', p. 384.

59 'Et in primis de Vibrandi fratris tui conatu profectuque; cum quo iam dudum optavi te paria conari'. Tresoar Leeuwarden, Collectie Gabbema, fo. 36.

60 'Et quoniam ille mihi scribit te iam incipere mores vitamque in melius formare, eo lubentius dimensum tuum auxi, trecentosque deinceps florenos annuatim tibi tribuere assensi'. Idem.

61 Vries, *De Heeren*, p. 247.

62 Dit zogenaamde 'memoriale' bevindt zich in Tresoar (Leeuwarden).

63 Ibidem.

de bewoners van het instituut van de jezùieten,⁶⁴ dat daar nieuw gevestigd was. We zijn hiervan op de hoogte dankzij een brief aan Viglius van een van diens oudste vrienden, de hiervoor al genoemde Otto Truchsess von Waldburg, kardinaal van Augsburg in Rome.⁶⁵ Of Bucho ook daadwerkelijk is toetreden tot de jezùietenorde lijkt waarschijnlijk, maar zwart op wit staat het in het door mij onderzochte materiaal niet.

Wat Bucho in het Romeinse jezùietencollege met zekerheid wel heeft gedaan, was zich voorbereiden op het priesterschap, waardoor hij na het overlijden van Viglius in 1577 in staat is geweest zijn oom op te volgen als proost van Sint Baafs.⁶⁶ Daarnaast vinden we in deze brief van de kardinaal een niet nader aangeduid verzoek om hulp van Viglius in de Nederlanden bij een voor Waldburg belangrijk probleem. Maar die zaak was kennelijk zo geheim dat Bucho het in deze brief neergelegde verzoek om hulp aan zijn oom niet heeft mogen lezen, maar het alleen maar heeft mogen overbrengen.

Terwijl Bucho en Hette Spanje en Italië dus intellectueel exploreerden, zat Viglius' knapste neef Wybrand nog altijd in Leuven om zich voor te bereiden op een universitaire carrière. Veel meer dan het feit dat Wybrand eerst in Leuven en vervolgens aan de universiteit van Dole met groot succes heeft gedoceerd, weten we niet van hem. Terwijl we wel van Hette weten dat Viglius tussen 1569 en 1576 hem tenminste zeven brieven heeft gezonden, is van de briefwisseling tussen Viglius en zijn lievelingsneef, voor zover bekend, niets bewaard gebleven. We komen Wybrand in de jaren 1570 alleen tegen in de brieven van Viglius aan Hopperus waarin de bejaarde president nooit nalaat de loftrumpet te steken over de grote talenten van zijn jongste neef en diens geschiktheid voor het lidmaatschap van de Geheime Raad in Brussel. Maar die campagne heeft niet ten volle het door Viglius gewenste resultaat gehad. Weliswaar heeft Filips II al in 1570 de op dat moment nog maar 22 jaar oude Wybrand benoemd tot hoogleraar in de rechten aan de universiteit van Dole en hem vervolgens in 1573 ook nog eens benoemd tot raadsheer van het in dezelfde stad gevestigde Hof van de Franche-Comté. De begeerde zetel in de Geheime Raad in Brussel evenwel is Wybrand van Aytta niet ten deel gevallen. Waarschijnlijk is Filips II niet bereid geweest om een dergelijk staaltje van onvervalst nepotisme – de oom als voorzitter en diens piep-

64 'Bucho meus',..., 'aliquandiu apud Papiam substitit, ac ibidem Magisterii laurea insignitus fuit, atque hac deinde quadragesima Romam abiit, desiderans illic in Jesuitarum collegio se aliquandiu exercere, sacerdotalemque ordinem suscipere, priusquam ad nos revertatur'. *Analecta*, I, 2, p. 622.

65 Ibidem, II, 1, p. 401.

66 Ibidem, I, 2, p. 220.

jonge neef als lid van dezelfde regeringsraad – door de vingers te zien. Pas in oktober 1576, na de dood van zijn twee jaar oudere broer Hette, kon Wybrand als diens opvolger de volgende stap in zijn carrière zetten.⁶⁷ Lang heeft de vreugde van Viglius over de benoeming van Wybrand tot raadsheer in het Hof van Friesland overigens niet stand gehouden. Het door Viglius met katholieke Noord- en Zuid-Nederlandse raadsheren gevulde Hof van Friesland onderging in de jaren 1577-1578 een ongekend scherpe zuivering, waarvan de getalenteerde neef van de president het slachtoffer werd.⁶⁸ Op 12 juli 1578 werd Wybrand van Aytta als lid van het Hof geschorst. Dat was de eerste stap op de weg naar de ondergang van de Ayttaclan als politieke machtsfactor in Friesland. De tweede, definitieve stap, kwam een jaar later met de verbanning van Wybrand van Aytta op 4 juli 1578 uit de provincie.⁶⁹ Het streven van Viglius naar een door de Aytta's beheerste provincie Friesland lag daarmee definitief in duigen. Pas vijf jaar later, in 1583, toen de diplomaat en oud-syndicus van de stad Groningen, Hessel van Aysma, en zijn vrienden in Friesland de lakens uitdeelden, mocht Wybrand van Aytta als ambteloos burger terugkeren in het land waarin hij en zijn voorouders geboren waren.⁷⁰ Viglius' neven en clerici Bucho en Folkert jr. van Aytta zijn deze rampen bespaard gebleven. De oudste, Bucho, was aartsdiaken van Ieper en in 1577 opvolger van Viglius als proost van Sint Baafs. Folkert, de jongste, was de onechte, door Viglius gewettigde zoon van zijn broer Gerbrand. Folkert is proost van Bethune en kanunnik van Sint Baafs in Gent geweest.⁷¹ Van de vier neven van Viglius heeft Bucho in de bewogen tweede helft van de zestiende eeuw zeker het meeste geluk gehad. Hij leefde waarschijnlijk het langst en werd in 1576 door zijn oom benoemd tot coadjutor van Sint Baafs. Bucho van Aytta overleed op 31 oktober 1599 als proost van Gent.⁷² Viglius' voornemen om zijn vaderland Friesland in de letterlijke zin van het woord tot een 'Ayttaland' te maken, is niet geslaagd.

67 Vries, *De Heeren*, p. 249.

68 Zie voor de achtergrond van deze ontwikkeling Onno Hellinga, 'Hessel Aysma en de Opstand in Friesland, 1577-1587', in: J. Frieswijk, A.H. Huussen jr., Y.B. Kuiper en J.A. Mol (eds.) *Fryslân, staat en macht, 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998* (Hilversum, Leeuwarden 1999), pp. 128-129.

69 Idem.

70 Idem.

71 Zie 'Genealogia Aytтана', 264. *Analecta*, I, 2, p. 264.

72 'Bucho Aytta, Coadjutor Viglii anno 1576. Obiit praepositus Gandavensis anno 1599, die Ult[ima] Octobr[is]'. *Analecta*, I, 2, p. 655, noot 2.

Belastingen in Friesland

Een voor de Friezen zeer welgevallig punt waarop Viglius zich als patroon van zijn geboortegewest manifesteerde, lag op het terrein van de belastingen. Ik kan hier in het kader van dit artikel slechts kort op ingaan, maar ook in verband met de belastingproblemen vergat Viglius zijn geboorteland niet. Friesland, dat zijn dijken slecht onderhield, was in 1552 zo zwaar getroffen door overstromingen dat de centrale regering op zijn advies de provincie buiten de voor dat jaar overeengekomen bedeaanslag hield.⁷³ Helaas was die gunst eenmalig en niet voor herhaling vatbaar. De in 1552 uitgebroken vierde Frans-Habsburgse oorlog verhinderde een dergelijke bevoorrechtiging van een gewest. Het zijn dergelijke begunstigingen die Viglius de bijnaam *alvader van heel Friesland* bezorgd hebben.⁷⁴

Viglius was zich van zijn delicate positie als provinciaal patroon en hoofd van het binnenlandse bestuur van de Nederlanden zeer bewust. Hoe voorzichtig hij daarom opereerde, blijkt uit de instructie in 1554 voor de stadhouder van de vier noordelijke provincies, de graaf van Aremberg. Vanwege de op dat moment woedende oorlog met Frankrijk gaf Viglius aan Aremberg mee om de Staten van Friesland tot het opbrengen van een nieuwe bede over te halen. Allereerst moest Aremberg in contact treden met de president en Raden van het Hof van Friesland⁷⁵ om van hen de stemming onder de onderdanen te vernemen. Was die stemming negatief, dan zou hij de voornaamste edelen en andere mannen van invloed bijeen moeten roepen om hun het dreigende gevaar duidelijk te maken. Hij moest hun erop wijzen hoe gelukkig zij zich mochten achten onder de bescherming van hun heer Karel V en wat zij op grond daarvan aan hem verschuldigd waren. Kortom, Aremberg zou alles moeten doen om iedere keizersgezinde Fries te mobiliseren.

Tevens – en ook dit hoorde bij het onderhandelingspel – moest Aremberg hun duidelijk maken dat ze in geval van weigerachtigheid het voor hem als president van de Geheime Raad in tijden van gevaar wel zeer lastig zouden maken aan te kunnen dringen op krachtige hulp van de regering: ‘Pas als zoo het terrein is voorbereid en de hoop op goeden uitslag is ontwaakt, mag tot samenroeping der Staten worden overgegaan,’ lezen we in de slotzin van de instructie van de stadhouder.⁷⁶

73 Postma, *Viglius* (2000), p. 89.

74 Waterbolk, *Verspreide Opstellen*, p. 80. Tevens M. Lossen (ed.), *Briefe an Andreas Masius von seinen Freunden, 1538-1573* (Leipzig 1866), p. 71.

75 Het Hof was niet alleen een rechtbank, maar het was ook het dagelijks bestuur van de provincie.

76 Helaas heeft Theissen ons niet de originele zestiende-eeuwse tekst van dit citaat overgeleverd. Theissen, *Centraal gezag*, p. 117, noot 2.

Viglius als patroon van de Friese Contrareformatie

Ontmoeten we in deze voor Aremberg bestemde instructie Viglius nog als de uitvoerder van de wil van de landsheer c.q. de landvoogdes Maria van Hongarije, in de in 1553 wel door hem opgestelde instructie voor de geloofsonderzoekers Sonnius en Letmatius moeten we Viglius naar mijn mening vooral zien als de initiator en vernieuwer. Ook als vernieuwer en stimulator zou hij echter zijn Friese achterban nimmer uit het oog verliezen, zoals we via omtrekkende bewegingen in het tweede deel van dit opstel zullen zien. Hij was de man die als ‘aanstuurder’ van de commissie voor de oprichting van de nieuwe bisdommen⁷⁷ in Friesland het startsignaal heeft gegeven voor de katholieke reformatie in de Nederlanden. Weliswaar is de befaamd c.q. berucht geworden inquisitiereis van Sonnius en Letmatius in 1554⁷⁸ door de toenmalige president van het Hof van Friesland, de Hollandse jurist Hippolytus Persijn, op de agenda gezet⁷⁹, maar Viglius lijkt bij deze zaak als *Urheber* betrokken te zijn geweest. Helemaal aan het eind van het tweede deel van de door Van Papendrecht uitgegeven *Analecta Belgica*, Viglius’ ‘Epistolae selectae ad diversos’, vinden we namelijk een vóór 1 juli 1557 door Viglius geschreven, maar helaas incompleet overgeleverde brief gericht aan de Gentse dominicaan Pieter de Backere, als reactie op een brief waarin De Backere Viglius bedankt voor diens steun aan zijn verzoek om twee leden van de dominicaner orde naar Friesland en Stad en Lande te sturen teneinde deze provincies te zuiveren van de ketterij:⁸⁰ ‘Het verheugt mij,’ schreef De Backere, ‘dat gij het met mij eens zijt dat aan deze pest alleen maar een einde gemaakt kan worden door de gelovige en nauwgezette inspanningen en ijver van katholieke predikers.’⁸¹

Het religio vinculum societatis-principe

Uit de door Viglius bedachte opzet van deze onderneming blijken twee dingen: een innig samenwerkingsverband tussen kerk en staat, dat duidelijk verwijst naar het in het Duitse Rijkskamergerecht in de jaren 1530

77 Zie F. Postma, ‘Nieuw licht op een oude zaak. De oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559’. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990), pp. 10-27.

78 A.H.L. Hensen, ‘Eene inquisitie-reis door Friesland’, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 26 (1897), pp. 215-245.

79 J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962), pp. 110-111.

80 1 juli 1557 is de sterfdatum van De Backere. *Analecta*, II, 1, p. 414.

81 ‘Gavisus autem sum, meo desiderio tuam accedere sententiam, ac voluntatem. Nam haec certe lues purgari non poterit, nisi Catholicorum Concionatorum fideli ac diligenti opera atque industria’. *Ibidem*.

ontstane *religio vinculum societatis*-idee.⁸² Dat denkbeeld was vooral een reactie op Jan van Leidens godsrijk in Munster (1534-1536).⁸³ Daarnaast was er de politiek van secularisering van kerk- en kloostergoederen van de protestants geworden rijksvorsten.⁸⁴ Beide ontwikkelingen vormden een grote bedreiging voor de positie van de katholieke kerk in het Duitse rijk. Viglius heeft in de jaren 1530, toen hij zelf lid was van het in Spiers gevestigde Rijkskamergerecht⁸⁵, krachtig bijgedragen aan de uitwerking, precisering en propagering van dit politiek-religieuze axioma. Hoezeer hij overtuigd was van de juistheid van de stelling dat godsdienstige verdeeldheid funest was voor de eenheid van de staat, blijkt uit de overtreffende trap die hij in zijn in 1537 uitgesproken inaugurele rede als hoogleraar in de rechten aan de universiteit van Ingolstadt gebruikte om het belang van de eenheid van godsdienst voor het welzijn van staat en maatschappij te onderstrepen: 'Fuit enim profecto semper maximum civilium legum vinculum religio'. ('Want waarlijk de godsdienst is altijd de sterkste steun van de burgerlijke wetten geweest.') 'Schenkt men', zo gaat hij voort, 'de godsdienst, hetzij door haar te verachten, hetzij door te dwalen, hetzij door haar te onderdrukken door middel van sectarisch geweld, dan is het in de menselijke samenleving welhaast onmogelijk om de bandeloze, verdorven massa binnen de perken van het haar toegemeten maatschappelijk domein en het in acht nemen van de vrede te houden.'⁸⁶

- 82 Zie voor het belang van het *Religio vinculum societatis*-idee in de vroegmoderne tijd H. Schilling, 'Nation und Konfession in der Frühneuzeitlichen Geschichte Europas. Zu den konfessionsgeschichtlichen Voraussetzungen der frühmodernen Staatsbildung' in: Klaus Garber (ed.), *Akten des I. internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit* (Tübingen 1989), pp. 87-107.
- 83 Viglius was in 1534-1535 als officiaal (kerkelijk rechter) van de aartsbisschop van Munster, Frans van Waldeck, buiten de muren van de stad Munster getuige geweest van wat er zich afspeelde in de door Jan van Leiden beheerste stad.
- 84 De secularisering van katholiek kerkelijk bezit door protestants geworden Duitse vorsten werd juridisch fel bestreden door het Rijkskamergerecht, dat het optreden van deze vorsten beschouwde als een aantasting van de landvrede (landvredebreuk). Postma, *Viglius* (1983), pp. 57-58.
- 85 Viglius was ruim twee jaar – van juli 1535 tot september 1537 – lid van het Rijkskamergerecht in Spiers. Zie *Ibidem*, pp. 56-65.
- 86 'Qua (de godsdienst) vel contemptu violata, vel erroribus vel sectis opinionum pravitatibus oppressa, humanae societatis iura indomitum populum in officio et iustitiae ac pacis observatione difficulter retinent'. R. Forrez (ed.), *Viglius' colleges De rebus creditis te Ingolstadt. Een case study van problematische traditie van Latijnse juridische teksten*. Onuitgegeven proefschrift van de Vrije Universiteit van Brussel (Brussel 1995), pp. 88-89. Deze in het Latijn geformuleerde bijzin is een duidelijke verwijzing naar het Dopperrijk van Munster.

Dat deze opvatting, waarin de godsdienst in zijn geïnstitutionaliseerde, kerkelijke vorm in feite niet meer is dan de geestelijke arm van de staat, dertig jaar na dato voor Viglius nog niets aan kracht had ingeboet, blijkt uit het Friese vervolg van deze staatskerkelijke onderneming. In oktober 1557 volgde de benoeming van de zeer orthodoxe, uit Dordrecht afkomstige theoloog Wilhelmus Lindanus, tot geestelijk commissaris (raadsheer voor kerkelijke zaken) van het Hof van Friesland en daarmee tot beoogd bisschop van Leeuwarden. Lindanus moest als orthodox theoloog het ketterse onkruid uit de Friese kerk wieden en de Friezen godsdienstig heropvoeden in contrareformatorische zin.⁸⁷

Deze eerste poging om de zeer traditionele Friese Katholieke Kerk bij de tijd te brengen en weerbaar te maken tegen het opkomende protestantisme is zoals Woltjer in *Friesland in hervormingstijd* heeft laten zien, volkomen mislukt. Wat Viglius in 1557 van boven af met Lindanus niet gelukte, gelukte hem enkele jaren later in 1564-1566 met de zending van de roemruchte, uit Ypecolgsa afkomstige jezuiet en volksprediker pater Anske Bockesz Bruinsma van onder af evenmin. Ook pater Bruinsma heeft in Friesland op rotsen geploegd.⁸⁸

Viglius wil een gematigd vervolgingsbeleid

Eerst onder de hertog van Alva kon met de komst van bisschop Cunerus Petri in februari 1570 met de katholieke reformatie in Friesland een begin gemaakt worden. Om het onder Persijn ingezette katholieke tegenoffensief tot een succes te maken, hadden de kerkelijke autoriteiten veel eerder moeten ingrijpen of de ijverige en strenge Persijn – hij werd in 1557 wegens een overmaat aan vervolgingsijver weggepromoveerd naar het Hof van Utrecht – had langer moeten blijven.⁸⁹ De opvolger van Persijn, de gematigde Limburger Karel van der Nitzen, die van 1527 tot 1547 procureur-generaal bij het Hof van Friesland was geweest⁹⁰, keerde namelijk ongetwijfeld met instemming van Viglius terug naar het gematigde vervolgingsbeleid van de jaren 1540.⁹¹

Voor onze kijk op Viglius is deze eerste poging om de katholieke reformatie in Friesland ingang te doen vinden van belang, omdat ze op een indirecte manier ook duidelijk maakt hoe hij als jurist de toekomst

87 Zie voor de Friese missie van Lindanus P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop (1525-1576)* (Assen 1966), pp. 53-109.

88 Zie voor enkele staaltjes van het optreden van pater Bruinsma W. van der Heijden s.j., *Verhaal van de verrichtingen der jezuiteten in Friesland* (Leeuwarden 1842), pp. 4-11.

89 Woltjer, *Friesland*, p. 130.

90 O. Vries, *De Heeren*, p. 220.

91 Als noot 34.

voorstelde. Eind 1556 stelde zijn cliënt en aangetrouwde neef in het Hof van Friesland, de verdediger van de Statenrechten Aggaeus van Albada⁹², hem met zijn weigering om verstokte ketteren ter dood te veroordelen, voor een onmogelijk dilemma. Moest hij Albada, die getrouwd was met zijn nicht Jets, de dochter van zijn broer Seerp, laten arresteren en hem vervolgens, gezien zijn principiële natuur, ter dood laten veroordelen of hoefde hij het zover niet te laten komen? De oplossing waarvoor Viglius koos, was de laatste én in overeenstemming met het *religio vinculum societatis*-principe: vertrek van de dissident naar het buitenland. Dat buitenland in kwestie bleken de Groninger Ommelanden te zijn. Van deze enige regio in de Nederlanden waar het door Viglius in opdracht van Karel V opgestelde ketterplakkaat van 1550⁹³, het zogenaamde bloedplakkaat, niet van kracht was, werd Albada in 1559 syndicus. Hoezeer Viglius de intellectueel Albada, ondanks zijn teleurstelling over diens godsdienstige opvattingen daarbij ter wille is geweest, blijkt uit het feit dat hij in 1559 bereid was hem de voor het ambt van syndicus van de Ommelanden noodzakelijke graad van doctor in de rechten te verlenen in een in zijn eigen huis in Brussel gehouden promotieplechtigheid.⁹⁴

Wat deze geschiedenis duidelijk maakt, is dat Viglius minstens even rekbaar was als zijn landgenoten wanneer het familiebelang in het geding was. Maar een bange opportunist was Viglius in deze zaak niet. Zijn handelwijze past naadloos in wat Granvelle in 1580 drie jaar na zijn overlijden aan Margaretha van Parma over hem en andere Noord- en Oost-Nederlanders schreef: 'Ik heb in de Nederlanden verscheidene mensen gezien die op een of andere wijze nog afhankelijk waren van het (Duitse) rijk en zich op de een of andere manier nog verbonden voelden met dat

92 Zie voor Albada's spiritualisme Bergsma, *Aggaeus van Albada* en voor Albada's politieke ideeën M. van Gelderen, *The political thought of the Dutch Revolt* (Cambridge 1992), pp. 153-157 en 227-228. Zie tevens M. van Gelderen (ed.), *The Dutch Revolt. Cambridge Texts in the History of Political Thought* (Cambridge 1993), p. 159, noot 32.

93 Postma, *Viglius* (2000), p. 47.

94 Dit blijkt uit de bul: 'Datum et actum Bruxellae in aedibus nostris presentibus prefatis reverendissimo episcopo (Granvelle) et doctoribus aliisque compluribus anno Domini millesimoquingentesimo nono pridie calendae novembris'. Bodleian Library Oxford, Mss d'Orville, 51. Zie tevens Vries, *De Heeren*, p. 237.

rijk, die graag gewild hadden dat deze landen sterker met het rijk verbonden waren geweest of er graag opnieuw sterker mee verbonden zouden worden. Onder dezen was ook de president Viglius die ik daarvoor in vriendschap berispt heb.⁹⁵

Viglius, de man die in 1548 het Verdrag van Augsburg tot stand heeft gebracht,⁹⁶ moet in afwijking van wat hij in 1546 in Mechelen tegenover de Friese heren verklaarde voor wat de godsdienst betreft losmaking van de Nederlanden van het Duitse rijk hebben nagestreefd. In 1550 had Viglius op bevel van Karel V het voor alle Nederlanden geldende bloedplakkaat opgesteld. Het was net als de godsdienstvrede van Augsburg gebaseerd op het *Cuius Regio, Illius Religio* (wiens land, diens godsdienst) beginsel. Het kende immers niet de mogelijkheid voor verstokte ketters te vertrekken naar die landen en steden in Europa waarvan de overheid hun variant van het christelijk geloof wel omhelsde.⁹⁷

Voor Viglius hadden zeker de door Karel V ingelijfde Noord- en Oost-Nederlandse gewesten een historisch recht op het Duitse godsdienststa-tuut.⁹⁸ Hoe anders had hij ooit Albada, met wie hij tot zijn dood toe contact onderhield, de uitweg naar de Ommelanden kunnen bieden?⁹⁹ De aanwezigheid van Albada in het Hof moet echter zeker voor de in oktober 1557 gearriveerde geestelijk commissaris van het Hof, Wilhelmus Lindanus, aan het onverdraaglijke gegrensd hebben.¹⁰⁰ Lindanus was als geestelijk commissaris belast met de opsporing en vervolging van ketters in

95 J'ay veu plusieurs pardela dépendans aulcunement de l'empire fort enclins à consentir et encoires procurer que les pays de Sa Ma.té dépendent plus de l'empire, dont en amitié j'ay souvent reprins le feu président Viglius'. A. Granvelle a. Margaretha van Parma. Madrid, 28-10-1580. E.I.J.M. Poulet en Ch. Piot (eds.), *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, VIII (Brussel 1877-1896), p. 268.

96 Postma, *Viglius* (1983), pp. 151-162.

97 Zie voor Viglius' onvrede over het plakkaat van 1550 zijn brieven aan Antoine Granvelle en de kanselier van het Hof van Brabant Engelbrecht van Daele van 16 juli 1550. 'Viglii ab Aytta Zuichemi epistolae ad diversos'. *Analecta*, II, 1, pp. 348-352.

98 Zie voor Viglius' reserves met betrekking tot het verdrag van Augsburg Postma, *Viglius* (1983), pp. 122-125.

99 Het sterke punt van de Ommelanders in deze zaak was dat in de Nederlanden alleen hun regio dankzij het door de Ommelander landdag van 1535 tegen de wederdopers uitgevaardigde plakkaat buiten de door de centrale regering uitgevaardigde ketterwetgeving van Karel V en Filips II viel. Waar elders in de Nederlanden anabaptisme met de dood werden bestraft, ging men in de Ommelanden niet verder dan het uitspreken van een banvonniss. W.J. Formsma, *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599)* (Assen 1938), p. 14 en A.F. Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (2e druk; Leeuwarden 1981), p. 91.

100 Zie voor het optreden van Lindanus als geestelijk commissaris Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus*, pp. 58-109.

Friesland, maar tegen zijn collega Albada kon hij weinig ondernemen.¹⁰¹ Weliswaar gelukte het Lindanus in 1559 de naar Friesland uitgeweken Zuid-Nederlandse wederdoper Jacques d'Auxy samen met zijn zuster en haar man ter dood te laten veroordelen, maar die zochten zo overduidelijk het martelaarschap dat zij hun executie onafwendbaar maakten.¹⁰²

De humanistische aequitas-leer bij Viglius

Hoe Viglius voor zichzelf het probleem van het ketterdoden heeft 'opgelost', zien we in de brief die hij een paar jaar eerder, op 17 september 1556, zond aan de met hem bevriende raadsheer Pieter van Dekema. Dekema had zich tot hem gewend als gevolg van de beroering die het optreden van Lindanus bij de leden van het Hof van Friesland teweeg had gebracht. Sommigen, zoals Viglius Dekema berichtte, stonden achter het doden van verstokte ketters, anderen deden dat juist niet.¹⁰³ In zijn antwoord aan Dekema greep Viglius terug op de ideeën van de Zwitserse met Erasmus bevriende rechtsgeleerde Bonifatius Amerbach, met wie hij in 1531 tijdens zijn verblijf in Bazel bevriend was geraakt.¹⁰⁴ Voor de protestantse humanist Amerbach was de *aequitas* of billijkheid in alle juridische kwesties het richtsnoer. In zijn humanistische *aequitas*-leer was de verhouding strafmaat en delict allesbepalend. Toegepast op het probleem van de ketterij hoefde voor wat Viglius betrof, de doodstraf dan ook in lang niet alle gevallen te worden uitgevoerd. Voor alles, zo hield hij Dekema voor, moesten hij en zijn collega-raadsheren kijken naar de mate van overtreding, het berouw van de terechtstaande ketter en zich bezinnen op de vraag in hoeverre er van een eventuele executie een heilzame afschrikwekkende werking zou uitgaan.¹⁰⁵

Lindanus¹⁰⁶ kon ook des te gemakkelijker gemist worden omdat de paus in 1559, na jaren van uitstel, de onder Viglius' toezicht uitgewerkte kerkelijke herindeling van de Nederlanden had goedgekeurd.¹⁰⁷ Die nieuwe door Viglius voorgestelde indeling voorzag in de oprichting van een Friesland omvattend nieuw bisdom Leeuwarden. De nieuwe bisschop

101 Zie Woltjer, *Friesland*, p. 117 noot 88.

102 Ibidem, p. 118.

103 Ibidem, pp. 116-117.

104 Postma, *Viglius* (1983), pp. 30-32 en 38-39. Zie daarnaast G. Kisch, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit* (Bazel 1960), pp. 463-464.

105 Zie voor het antwoord van Viglius aan Dekema Postma, *Viglius* (2000), p. 259.

106 Zie voor het ontslag van Lindanus in november 1560 als lid van het Hof Woltjer, *Friesland*, p. 135.

107 Zie voor de nieuwe bisdommen M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen, Utrecht 1950).

van Leeuwarden en zijn kapittel zouden de opsporings- en berechtigingstaak van de dan overbodig geworden geestelijk commissaris van het Hof overnemen¹⁰⁸. De man die in de periode tussen de uitvaardiging van de oprichtingsbul en de intronisatie van de eerste, echte bisschop van Leeuwarden, de Zeeuwse priester Cunerus Petri, het werk van Lindanus moest voortzetten, was de gematigde en door Viglius naar voren geschoven pastoor van Oosterend, Haye Wommels. Wommels zou zijn werk op de oude voet, maar onder de nieuwe titel van bisschop moeten voortzetten.¹⁰⁹ Dit gematigde voorstel van Viglius voldeed echter niet aan de wensen van Margaretha van Parma, die Filips II adviseerde de zaak voorlopig maar te laten rusten.

Viglius schat de situatie in Friesland verkeerd in tijdens de crisisjaren van 1560 J.J. Woltjer heeft de tijd tussen het vertrek van Lindanus en het uitbreken van de Beeldenstorm in de provincie als een tijd van ontspanning gekarakteriseerd.¹¹⁰ Viglius zou met dat oordeel ingestemd hebben. Wommels volgde als geestelijk commissaris de niet-polariserende lijn van de president van het Hof, de Limburger Karel van der Nitzen.¹¹¹ Het is dan ook zeker geen toeval dat Viglius na zeventien jaar – in 1544 was hij er voor het laatst geweest¹¹² – in mei 1561 het huwelijk van zijn nicht Jets Hoytema met de met Hopperus bevriende rechtsgeleerde Igram van Achelen heeft aangegrepen voor een uitgebreid bezoek aan Friesland. Dat in mei en juni gebrachte bezoek was in de ogen van Viglius een doorslaand succes. De nu met Viglius en diens familie verbonden Van Achelen werd zonder wanklanken opgenomen in het Hof. Met deze Brabantse

108 Postma, 'Nieuw licht', p. 24.

109 Dat dit de gang van zaken is geweest, blijkt uit noot 106 op p. 138 van Woltjers *Friesland in hervormingstijd*. Daar worden wij verwezen naar de instructie voor Van der Nitzen en Pieter van Dekema van wat zij Aremborg zouden moeten zeggen. Die instructie was gelet op de vriendschap van Dekema en Viglius ongetwijfeld door Viglius opgesteld. Woltjer, *Friesland*, p. 138, noot 106.

110 Ibidem, p. 148.

111 Van der Nitzen was president van het Hof van Friesland van 1557 tot 1569. Zie voor zijn vervolgingsbeleid Woltjer, *Friesland*, pp. 233-236.

112 Viglius' aanwezigheid in Friesland in 1544 was dringend nodig omdat zijn broers en zusters de juridische kennis misten om de verdeling van de erfenis van hun in maart van dat jaar overleden vader Folkert tot een goed einde te brengen. 'Vita Viglii ab Aytta Zuichemi, ab ipso Viglio scripta sive dictata', *Analecta*, I, 1, 24.

rechtsgeleerde deed weliswaar de zoveelste niet-Friese raadshoofd zijn intrede in het Hof van Friesland¹¹³, maar aanleiding tot protest lijkt diens benoeming niet gegeven te hebben.

Het aantal Friezen dat Viglius en zijn familie kwam begroeten en de stroom van bezoekers die hij in Swichum en Leeuwarden ontving, waren, aldus Viglius in zijn autobiografie, zo groot dat hij bijna blij was dat Margaretha van Parma hem naar Brabant terugriep.¹¹⁴ Geheel onbaatzuchtig waren deze bezoekers natuurlijk niet. Zij wisten hoe groot Viglius' invloed in de Nederlanden was. Viglius had ervoor gezorgd dat het Hof van Utrecht in de persoon van Hette van Hoxwier in de jaren 1540 een Friese president had gehad¹¹⁵ en dat Joachim Hopperus lid was geworden van de Grote Raad in Mechelen.¹¹⁶ Daarnaast hielp hij dus zijn neven van vaderskant Bucho, Hette, Folkert en Wybrand van Aytta en Bucho van Montzima van moederskant¹¹⁷ vooruit te komen. Daarom leefde de hoop bij de Friese elite dat hij ook hun zonen in hun carrière zou ondersteunen. Deze verwachtingen bepaalden in de zomer van 1561 kennelijk de stemming onder de Friese elite. In al dit feestgedruis werd waarschijnlijk maar liever even vergeten¹¹⁸ dat in de voorgaande jaren niet alleen de beschermeling van Viglius, Aggaeus van Albada, maar ook de protestantiserende pastoor van de Oldehove, Steven Silvius, vanwege de door Viglius bedreven godsdienstpolitiek Friesland had moeten verlaten. Viglius moet bij dit onthaal de indruk gekregen hebben in zijn vaderland op de goede weg te zijn. Het bezoek was hem zelfs zo goed bevallen dat hij een jaar later Swichum nog zag als dé plek om zijn laat-

- 113 Tijdens zijn studie in Leuven had Van Achelen in hetzelfde college gewoond als Hopperus. Tresoar Leeuwarden, Hs 1181, Suffridus Petrus, De praesidibus Frisiae, ongefolieerd.
- 114 'Anno vero sequenti Frisiam patriam (a qua pene septemdecim annis abfuerat) ut inuiseret, Ducissa (Margaretha van Parma) benigne concessit;'.ac tot ibi visitatores ac salutatores habuit, ut propemodum gavisus fuerit Ducissae litteris in Brabantiam revocari'. *Analecta*, I, 1, p. 34.
- 115 Hoxwier was van 1541 tot 1545 president van het Hof van Utrecht. Vries, *De Heeren*, p. 227.
- 116 Zie 'Viglii epistolae ad Hopperum' Praefatiuncula. *Analecta* I, 2, Xx vo.
- 117 Zie voor hun plaats in de familie Van Aytta, de 'Genealogia Aytana', *Analecta*, I, 1, p. 261 en de moderne door O. Hellinga en P. Noomen vervaardigde genealogie van het geslacht Aytta.
- 118 Woltjer, *Friesland*, p. 95.

ste levensjaren door te brengen.¹¹⁹ Maar hier heeft hij zichzelf bedrogen. Wat hij in Swichum en Leeuwarden waargenomen had, was maar een deel van de Friese werkelijkheid. Hij had in zijn vaderland de verkeerde mensen gezien en degenen die in hun streven naar kerkelijke verandering op zijn meegaandheid rekenden door zijn charme en jovialiteit op het verkeerde been gezet. De kritische onderstroom in de Friese samenleving heeft Viglius niet willen zien. De ontzuivering van de vaak nog traditioneel denkende katholieke Friezen kwam in 1564 toen de kandidatuur van Wommels voor het Leeuwarder bisschopsambt teniet bleek te zijn gedaan door de benoeming van de door Hopperus naar voren geschoven contrareformatorisch gezinde Zuid-Nederlandse geestelijke annex rechtsgeleerde Remigius Driutius.¹²⁰ Maar ook die kwam – waarschijnlijk tot opluchting van velen – vanwege zijn voorkeur voor het bisdom Brugge niet.¹²¹

Viglius en het wonderjaar 1566 in Friesland

Het inzicht de situatie in Friesland tijdens zijn bezoek in 1561 verkeerd getaxeerd te hebben is Viglius waarschijnlijk pas duidelijk geworden na de Beeldenstorm in augustus en september 1566. Helemaal onbegrijpelijk is die verkeerde inschatting overigens niet. Het was een politiek lastige tijd met de oprichting van de tegen Granvelle gerichte Liga van de hoge adel en de daarmee verband houdende missie van Egmond naar Spanje in 1565. Deze moest Filips II ertoe bewegen tot een matiging van de geloofsvervolgung in de Nederlanden.¹²² In 1556, vier jaar na de dood van zijn vrouw Jacqueline Damant, was Viglius benoemd tot coadjutor met het recht van opvolging van de op dat moment met afstand waarschijnlijk rijkste prelaat van de Nederlanden, de proost van de Gentse Sint Baafsproodij (de huidige kathedraal van Gent) Lucas Munich.¹²³ Munich overleed in januari 1563. Als opvolger van Munich kreeg Viglius er in die moeilijke jaren er een nieuw aandachtsveld bij: het bestuur van

119 'Aultrement j'ay jugé le meilleur d'aller me tenir en Frise, sur mes petites (sic!) biens à Zuichem, qui sont souffisans pour nourrir ung philosophe, et me tiendray en partie récompensé du plaisir que ce me sera d'estre entre les miens et de mourir au lieu de ma naissance'. Viglius aan J. de Courteville. Brussel, 22-09-1562. *Compte Rendu des séances de la Commission royale d'Histoire, ou Recueil de ses Bulletins* (16) (Brussel 1850), p. 190.

120 Van Beuningen, *Lindanus*, p. 108.

121 In plaats van bisschop van het door hem niet begeerde bisdom Leeuwarden te worden, wist Driutius bisschop van Brugge te worden. Wommels bleef dus in functie. Zie M. Dierickx, *De oprichting*, 289 en Woltjer, *Friesland*, p. 208, noot 115.

122 Wauters, *Mémoires de Viglius et d'Hopperus*, p. 51.

123 Zie voor het volgende Postma, *Viglius* (2000), pp. 108-109.

zijn immens rijke proosdij.¹²⁴ Deze zaken zullen zijn aandacht voor de ontwikkelingen in Friesland verminderd hebben.

Minstens zo tijdrovend moet voor Viglius de in 1561 ter hand genomen invoering van de kerkelijke herindeling van de Nederlanden zijn geweest. Volgens Viglius, die voorzitter was van de in 1559 opgerichte commissie voor de kerkelijke herindeling¹²⁵, hadden de inwoners van Friesland recht op een eigen bisschop. Het bedenken van dit laatste verlangen heeft Viglius overigens weinig moeite gekost. In de in 1559 door de contrareformatorische theoloog Franciscus Sonnius uit Rome meegebrachte bul *Super universas* had Viglius de oprichting van een Friesland omvattend bisdom Leeuwarden reeds verwerkt.¹²⁶ Als voorzitter van de commissie voor de nieuwe bisdommen werd hij al in de eerste helft van de jaren 1560 geconfronteerd met een brede landelijke protestbeweging tegen dit plan, dat in Antwerpen en de Waalse gewesten ook nog eens geflankeerd werd door het daar snel opkomende calvinisme.¹²⁷ Daaroverheen kwamen de op de aanbieding van het Smeekschrift van het Verbond der edelen op 7 april 1566 volgende hagenpreken met in hun kielzog de Beeldenstorm in Brabant en Vlaanderen en delen van Wallonië. Eind augustus leidde dit alles tot een politieke en godsdienstige crisis in het Zuiden, waaraan Viglius als naaste medewerker van de angstige landvoogdes Margaretha van Parma de handen meer dan vol heeft gehad.¹²⁸ Gedurende die hele periode hadden Viglius en zijn collega's in de Raad van State in Brussel kennelijk geen tijd of aandacht voor wat er onderhuids ook ten noorden van de grote rivieren in de Nederlanden gaande was. De overtuiging dat de gevolgen van de Beeldenstorm beperkt zouden blijven tot Vlaanderen en Brabant en zeker niet zouden overslaan naar de noordelijke en oostelijke gewesten, was echter het gevolg van een grove inschattingsfout van de regering. Viglius noch zijn collega's zijn zich bewust geweest van het explosieve effect dat het door Marga-

124 Het inkomen dat Viglius trok uit zijn proosdij beliep in 1563 29.493 carolusguldens. Daarvan bleven na aftrek van lonen en investeringen maar liefst 8.708 guldens over. Een inkomen dat in de Nederlanden waarschijnlijk alleen werd overtroffen door de prins van Oranje en de graaf van Egmond en sommige Antwerpse kooplieden. Postma, *Viglius* (2000), pp. 217-225.

125 F. Postma, 'Nieuw licht', pp. 10-27. Tevens van belang M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen onder Filips II, 1559-1570* (Brussel, Antwerpen 1950).

126 Idem.

127 Ibidem, pp. 227-242.

128 Zie mijn artikel 'Van bescheiden humanist tot vechtjas. Viglius van Aytta en de crisis van 1566-'67, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 122 (2008), pp. 323-340.

retha van Parma aanvaarde Akkoord van 23 augustus 1566 zou hebben.¹²⁹ Het Akkoord stond de protestantse preken toe op al die plaatsen waar deze tot die dag gehouden waren. Men wachtte de komst van Filips II, die de definitieve regeling van het godsdienstprobleem zou moeten treffen, echter niet af. Het door Viglius en zijn collega's in de Raad van State goedgekeurde Akkoord was olie op het vuur van de Beeldenstorm. Vooral de aanzuigende werking die het Akkoord had op de protestantiserende geestelijken uit protestantse territoria en steden in het Duitse rijk en Frankrijk verontrustte Viglius.

De protestantsgezinde leiders van het Friese Klein Compromis en de Friese leden van het Eedverbond¹³⁰ wakkerden het ook in Friesland brandende protestantse vuur juist aan. 'Nu al', schreef hij Hopperus op 23 september 1566, 'worden er predikanten (vanuit het westen van het Duitse rijk) naar Gelre, Overijssel en Friesland gezonden om de pastoors daar op te roepen zich aan te sluiten bij de Confessie van Augsburg. Overal zien we daar priesters die zich aansluiten bij de lutheranen. Hetzelfde doet zich voor in de aan Frankrijk grenzende provincies waar de geestelijken zich aansluiten bij de secte van Calvijn. En te midden van deze ontwikkelingen zien we ook nog de wederdopers hun leer verkondigen en steeds meer aanhangers krijgen.'¹³¹

Dat het Akkoord over de preken deze gevolgen zou hebben, was natuurlijk nooit de bedoeling geweest. Integendeel: het Akkoord was juist bedoeld om het terrein winnende protestantisme teniet te doen in plaats van het te bevorderen. Dit alles zal de toorn van Filips II over wat er in de Nederlanden gaande was alleen maar vergroot hebben. Vervuld van de gedachte dat het Akkoord de mogelijkheid bood om de Katholieke Kerk te verlaten en hun eigen diensten te houden, eisten ook de gereformeerden in Friesland, Stad en Lande, Overijssel, Gelre, Utrecht, Holland en Zeeland het recht op eigen kerkgebouwen op. Zo werden met toestemming van de stedelijke overheden in vrijwel alle steden ten noorden en oosten van de grote rivieren katholieke kerkgebouwen gereedgemaakt voor de nieuwe gereformeerde eredienst. Friesland vormde op deze ont-

129 Zie voor deze in rook opgegane verwachting G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977), pp. 84-90.

130 Zie voor de leden van het Friese Klein Compromis en de Friese leden van het Eedverbond Woltjer, *Friesland*, pp. 316-324.

131 'Jam in Geldriam, Transisulanium, ac Frisiam nostram mittuntur, qui ad confessionem Augustanam eos sollicitant, passimque pastores ad hos desciscunt, quem admodum qui versus Galliam vergunt, Calvini sectam mordicus defendunt, Anabaptistis inter hos tuto sua dogmata profitentibus, invalescentibusque'. 02-09-1566. *Analecta*, I, 2, p. 380.

wikkeling geen uitzondering. Viglius, die op 26 augustus zijn in maart naar Spanje vertrokken vriend Hopperus nog met trots geschreven had: 'Ons Friesland is tot nu toe ongeschonden gebleven', berichtte Hopperus zes weken later geheel in mineur: 'Ik zie dat ook ons Leeuwarden zozeer door dit kwaad' – de hervorming – 'is aangetast dat ik alle hoop dat het nog teruggewonnen kan worden, heb laten varen.'¹³²

De scheiding der geesten, 1566

Woltjers onderzoek naar de ontwikkelingen in Friesland in de zomer van 1566 heeft deze door Viglius aan Hopperus berichte ontwikkeling bevestigd. 'Eind augustus', schrijft Woltjer in *Friesland in hervormingstijd*, 'was Leeuwarden een protestantse stad.' Woltjer overdrijft hier, maar voor het oog der mensen was zijn bewering zeker waar. Degenen die deze snelle transformatie hadden bewerkstelligd waren de twee uit Oost-Friesland teruggekeerde predikanten Martinus Eliacus (Marten Eelkes) en Antonius Nicolai (Antoon Nicolaasz.). Zij waren, gesteund door de vroedschap en de schutterij van Leeuwarden, er zonder veel moeite in geslaagd de tot kathedraal voorbestemde kerk van Sint Vitus (de Oldehove) te mogen gebruiken voor de verkondiging van de nieuwe leer. Na de verwerving van de oude hoofdkerk van Leeuwarden werden op 6 september alle katholieke elementen verwijderd. Tenslotte volgden de overname van de Nijehove en van de derde en laatste parochiekerk van Leeuwarden, de Sint Catharijnekerk.¹³³

Wonderlijk genoeg bleef te midden van deze veranderingen de in Friesland heersende perceptie van Viglius als de belangenbehartiger van Friesland en de Friezen in het regeringscentrum Brussel intact. Hoezeer Viglius zelfs door de gereformeerden nog als zodanig gezien werd, blijkt uit de missie van de drie Gedeputeerden tot de Doleantiën (Doeke van Martena, Douwe van Hottinga en Baerta Idzarda) naar Brussel in december 1566. Helemaal ongerijmd of onverstandig kan men het zenden van deze delegatie overigens niet noemen. In de laatste maanden van 1566 begon het militaire tij in de Nederlanden immers ten gunste van de oude orde te keren en waren de regeringstroepen bezig hun eerste suc-

132 'Non possum autem non sine magno animi dolore referre, quod Leovardiam hoc malo tantopere quoque contaminatam video, ut omnem pene spem amiserim ejus reducendae'. Dezelfde aan dezelfde. Brussel, 07-10-1566. Ibidem, p. 384.

133 Ibidem, 150-153. Zie ook M.P. van Buytenen, *St. Vitus van Oldehove. Episoden uit de strijd om Leeuwardens Kerk (1146-1580)*. (Utrecht 1950), pp. 102-103.

cessen te boeken.¹³⁴ Het doel van de missie van de drie heren was dan ook om voor de in Friesland doorgevoerde kerkelijke veranderingen alsnog de goedkeuring van Margaretha van Parma te krijgen. Zonder de voorpraak van Viglius, beseften zij en hun opdrachtgevers, de Staten, zou dat verzoek geen schijn van kans hebben.

Viglius van zijn kant was bovenal geïnteresseerd in de drijfveren van het driemanschap en hun opdrachtgevers. De leider van het drietal, de protestantsgezinde Doeke van Martena, weigerde echter het achterste van zijn tong te laten zien. Uitgeslapen als hij was, probeerde Viglius daar toen via een omweg toch achter te komen. Martena moest, spoorde hij hem aan, z'n oude kameraad Hopperus, Filips II's raadsheer voor Nederlandse zaken, maar weer eens een brief schrijven.¹³⁵ Maar dit opzette was te doorzichtig om te kunnen werken. Tot het eind van zijn verblijf in Brussel bleef Martena uitvluchten zoeken. 'Hij heeft het vaak genoeg geprobeerd, maar steeds weer schreef hij dingen op waarvan hij dacht dat ze jou niet zouden bevallen.'¹³⁶ Voor Viglius was de zaak daarmee duidelijk. 'Net als zoveel van onze edelen is ook Martena aangetast door deze giststof', was zijn oordeel.¹³⁷ Was Doeke van Martena, een toekomstig leider van de Opstand in Friesland, begin 1567 inderdaad al zover? We zullen het nooit met zekerheid weten. Maar het beeld dat deze vraag oproept, is interessant genoeg.

De rond 1550 in Leuven studerende Hopperus, Albada en Martena zijn in zekere zin exemplarisch voor de politiek-religieuze driedeling die zich in deze generatie van gestudeerde Friezen voordeed. Hopperus was en bleef katholiek en klom in 1567 op tot de functie van raadsheer aan het Spaanse hof. De in het Rijkskamergericht in Spiers zetelende jurist Aggaeus van Albada nam als volgeling van de religieuze 'kameleon' Caspar von Schwenckfeld een relativerende middenpositie in. En tenslotte de naar het protestantisme neigende Martena leek op weg naar de Opstand. Albada kon Viglius juist dankzij diens de religieverschillen overstijgend spiritualisme de hand boven het hoofd houden. Hopperus was zijn ge-

134 Zo bericht Viglius vol vreugde over het in december 1566 door de regeringstroepen gewonnen gevecht bij het dorp Waterloo, een heerlijkheid die deel uitmaakte van de bezittingen van zijn proosdij. Viglius a. Hopperus, Brussel, 30-12-1566. *Analecta*, I, 2, p. 394.

135 'Cohortatusque sum Dockonem, ut pro veteri familiaritate, aliquid ad te scriberet, quod ille facturum se promisit, ex cuius literis forsitan melius intelliges, quorsumnam eorum consilia tendant'. Dezelfde aan dezelfde, 30-12-1566. Idem.

136 '...verum abiens mihi dixit, saepe se id tentasse, sed semper abductum longius in materiam, quam tibi putabat non fore gratam'. Dezelfde aan dezelfde. Idem.

137 '...est enim totus, ut audio, fermento hoc conspersus, prout alii, proh dolor! Multi alii nostrae patriae nobiles,' Dezelfde aan dezelfde. Idem.

lijkgezinde vriend en vertrouwensman in Spanje. Met Martena en diens ideeën voelde hij echter geen enkele affiniteit. In zijn brieven aan Hopperus is Martena voor Viglius eigenlijk al de rebel die hij worden zou.¹³⁸ Deze duidelijke religieus-politieke profilering van deze drie tot de Friese elite behorende figuren betekende echter niet dat de meerderheid van de Friezen begin 1567 ook al zover was. Woltjer heeft, kijkend naar de nieuwe religieuze pluriformiteit in de zestiende eeuw, de Friezen van de jaren 1560-1570 ingedeeld in de categorieën contra-reformatorisch katholiek, traditioneel katholiek en protestantiserend katholiek. De uit de Katholieke Kerk getreden dopers vormden hierop een uitzondering. Daarna kwamen dan nog de (calvinistisch georiënteerde) protestanten. De laatste groep was de kleinste. Welke groep de grootste was, valt niet met zekerheid vast te stellen. De overgrote meerderheid van de Friezen was op dat moment waarschijnlijk nog traditioneel katholiek of protestantiserend katholiek.¹³⁹ Helemaal buiten deze groepen stond de categorie van de dopersen, deels bestaande uit de vreedzame volgelingen van Menno Simons en deels uit de nog levende deelnemers aan het Godsrijk van Munster of nazaten daarvan.

De vraag kan opgeworpen worden of Woltjer met dit schema de politiek-godsdienstige constellatie in het Friesland van rond 1560 voldoende in kaart heeft gebracht. Veelzeggend in dezen is het machtspolitieke commentaar van Viglius op de situatie in de Friese landen in zijn brief van 9 februari 1567 aan Hopperus. Hierin wijst hij deze op de onafhankelijkheidszin en de politieke weerbarstigheid van de Groningers en de Ommelanders, die veel groter waren dan die van de Friezen. Door de in hun ogen onneembare stad Groningen, die in heel Noord-Nederland haar gelijke niet kende,¹⁴⁰ voelden de Stadgers en Ommelanders zich sterk. De militaire sterkte Leeuwarden viel bij die van Groningen in het niet. Het vrije en vrijzinnige van Groningen maakte die stad tot de ideale wijkplaats van protestantiserende Friezen als Hessel Aysma. Hij was in 1560 benoemd tot syndicus van de stad Groningen.¹⁴¹

138 Zie voor Martena, G. Kramer, 'Het leven van Doecke van Martena (1530-1625)', *De Vrije Fries* 37 (1943).

139 Woltjer, *Friesland*, p. 101.

140 'Sed de Groningensibus multum adhuc dubitamus, quod, ut nosti, populus ille sit praefractor, ac in viribus suis, urbisque munimine multum confidat'. *Analecta*, I, 2, p. 345.

141 Hessel Aysma werd in 1560 benoemd tot syndicus van de stad Groningen. F. Postma, 'Vreemde heren, Opstand en Reductie, 1536-1594', in: P.F.Th.M. Boekholt, e.a. (ed.), *Rondom de Reductie: vierhonderd jaar provincie Groningen, 1594-1994* (Assen 1994), p. 71.

De grote meerderheid van de Westerlauwerse Friezen wachtte begin 1567 in overeenstemming met deze situatie de ontwikkelingen af. Ze keken net als de meeste andere Nederlanders liever de kat uit de boom dan dat ze bereid waren het dier de bel aan te binden. Voor de aankomst van Alva in de Nederlanden in augustus van dat jaar heeft dan ook slechts een klein aantal overtuigde Friese protestanten de provincie verlaten. Voor Leeuwarden bijvoorbeeld maakt Viglius in maart 1567 tegenover Hopperus gewag van iets meer dan honderd gezinnen die de wijk zouden hebben genomen. Dat is niet bijzonder veel voor een stad met 10.000 inwoners. Hij noemde geen van deze gezinnen bij naam en toenaam en vermeldde het getal zonder enige emotie.¹⁴²

De bemoeienissen van Viglius in tijden van repressie

Geheel anders is Viglius gestemd wanneer hij twee maanden later, in mei 1567, verneemt welk lot Sjoerd van Beyma, Herman van Galama en Willem van Bonninga na hun aankomst in het vaderland ten deel is gevallen. Zij behoorden tot de in het Frans-Nederlandse grensgebied gearresteerde Friese leden van het Verbond van de lage adel. Zij werden opgesloten in het blokhuis van Harlingen,¹⁴³ alwaar hun om genade smekende vrouwen en vrienden het gebouw omsingelden. De daarop volgende overbrenging naar de gevangnissen van Rupelmonde en Vilvoorde en de executie in de zomer van 1568 van de meesten van hen, heeft hem blijkens zijn briefwisseling met Hopperus oprecht aangegrepen.

Hoe buitengewoon ingrijpend ook voor Viglius het optreden van de 'ijzeren hertog' van meet af aan geweest is, blijkt ook uit de compassie die hij had met de hem goed bekende, uit Sneek afkomstige schout van Middelburg, Tzomme Rollema. Die zou volgens zijn aanklagers in de Raad van Beroerten in 1566 medeverantwoordelijk zijn geweest voor het uitbreken van de Beeldenstorm in de Zeeuwse hoofdstad. Als straf daarvoor werd hij door de niet in zijn onschuld gelovende rechters in de gevangenis gezet, waaruit hij vervolgens wist te ontsnappen. Maar aan die ontsnapping zat naar het zeggen van Rollema's advocaat en zwager Gurdus een luchtje. Volgens Viglius in zijn brief hierover aan Hopperus zouden de

142 '...plus quam centum familiae ex Leovardia emigrasse feruntur'. Viglius aan J. Hopperus. Brussel, 14-03-1567. *Analecta*, I, 2, p. 354.

143 'Sifridus à Beiema, Hermannus à Galema, ac Wilhelmus à Bonninga, capti essent, ac ad arcem Harlingensem deducti, mox accurrere catervatim supplicatum propinqui, ac alii ex nobilitate Frisonica utriusque sexus'. Dezelfde aan dezelfde. Antwerpen, 23-05-1567. *Ibidem*, pp. 428-429.

rechters van Rollema bij diens ontsnapping een rol hebben gespeeld.¹⁴⁴ Viglius geloofde aanvankelijk weinig van het verhaal. Nog maar kort geleden immers had Margaretha van Parma Rollema voor zijn optreden in Middelburg uitvoerig geprezen.¹⁴⁵ Wat hier verder ook van waar is, zeker is dat Rollema na bijna vier jaar gevangen te hebben gezeten, er in augustus 1571 met hulp van Viglius eindelijk in slaagde zijn vrijheid terug te krijgen, zij het op straffe van verbanning uit Holland en Zeeland en een tot zijn vaderland Friesland beperkte bewegingsvrijheid. De nu voor de Opstand kiezende Rollema deed in 1572 om die reden mee aan de mislukte geuzeninvasie van dat jaar in zijn vaderland.¹⁴⁶

Was Rollema na zijn optreden in Middelburg in 1566-1567 voor Viglius nog jarenlang een bron van zorgen, hetzelfde kunnen we zeggen van de door Viglius ondanks alles bewonderde Aggaeus van Albada. Tot aan zijn dood in 1577 heeft Viglius Albada de hand boven het hoofd gehouden en hem buiten Friesland en de Nederlanden op eervolle, verantwoordelijke posten geplaatst. De eerste functie die Albada dankzij Viglius had weten te verwerven, was zijn benoeming tot syndicus van de Ommelanden.¹⁴⁷ De tweede daarop volgende nog belangrijker functie die Viglius voor deze aangetrouwde neef in 1561 in de wacht wist te slepen, betrof het ook door Viglius zelf beklede ambt van assessor namens de Bourgondische kreits in het Rijkskamergerecht in Spiers.¹⁴⁸ Maar in dit gunstbetoon zat iets dubbels. Enerzijds bewonderde Viglius Albada, anderzijds achtte hij hem een gevaarlijk man. Hoe Viglius in 1568 over Albada oordeelde, lezen we in zijn brief van 17 november van dat jaar aan Hopperus: 'Onze Aggaeus is vorige maand in Friesland geweest waar hij opnieuw getrouwd is (Albada's eerste vrouw, Viglius' nicht Jets Aytta, was in 1567 overleden) met de dochter van Hessel Mockema, die jij in mijn huis gezien hebt. Hij heeft haar met zich meegenomen naar Spiers. Ik correspondeer nog maar zelden met hem. Niet alleen komen zijn en mijn mening over de inrichting van onze staat niet overeen, hij is ook doordrenkt van zulke andere (godsdienstige) ideeën dan die ik heb dat ik ze in geen enkel opzicht kan goedkeuren. Daar komt bij dat zijn brieven

144 'Tzommonis causam Gurdus gener (Tzomme's advocaat en zwager) diligenter sollicitat, nec tam causae, quam iudicibus diffidit, cum in carcerem coniectis rarus pateat exitus'. Dezelfde aan dezelfde, Brussel 24-04-1568. Ibidem, p. 512.

145 'Objici autem illi quod erga Iconomachos dissimularit, cum tamen ab Ducissa (Margaretha van Parma) de diligenter praestito officio laudatus olim fuerit, nec ego quicquam secus de illo his perturbatis temporibus audierim'. Idem.

146 Woltjer, *Friesland*, pp. 217-218.

147 Bergsma, *Albada*, p. 6.

148 Ibidem, p. 10.

altijd een enigszins polemiserende toon hebben. Wat ertoe leidt dat ze mij niet goed bevallen.¹⁴⁹ Viglius legt niet uit op welke punten hij en Albada van mening verschilden, maar voor degenen die zoals hij Albada goed kenden was het allemaal wel duidelijk. De gelovige katholiek en absolutist Viglius verwierp het godsdienstig spiritualisme van Albada en waarschijnlijk vooral diens leer van de Statensoevereiniteit.

De Friese raadsheren schoven Albada naar voren voor het presidentschap van het Hof. Hoewel het erop lijkt alsof Viglius door deze opvolgingskwestie danig in verlegenheid werd gebracht, was dat in werkelijkheid niet het geval. Lang konden de raadsheren hun voorkeur voor de benoeming van Albada namelijk niet volhouden. Integendeel. Viglius die in deze tijd waarschijnlijk in alle Friese bestuurlijke kwesties het laatste woord had, had *zijn* kandidaat voor het presidentschap van het Hof immers al sinds jaren in het vizier. Het was de met zijn nicht Jetz Hoytema getrouwde goed katholieke Brabantse raadsheer Igram van Achelen die hij de juiste man vond voor het presidentschap van het Hof. Van Achelen had twee voordelen: hij kende Friesland en was met hem verzwagerd. Dat moet voor Viglius genoeg geweest zijn om hem bij Alva en Filips II met succes aan te bevelen.¹⁵⁰

Patroon van het katholieke Friesland

Evenals Margaretha van Parma en de rest van de Nederlandse regering was Viglius zeer tegen de komst van Alva gekant. Na aanvankelijk verzet heeft hij zich uiteindelijk toch moeten neerleggen bij het onvermijdelijke en een meer coöperatieve houding tegenover de ‘ijzeren hertog’ aangenomen. De omslag in de houding van Viglius kwam na het succesrijk optreden van Alva tegen de invasie van Lodewijk van Nassau in Groningerland die ook Westerlauwers Friesland bedreigde. Op 22 augustus 1568, een maand na de nederlaag van Lodewijk bij Jemgum, stuurde hij Alva vanuit Den Bosch een voorstel voor een meer effectieve integratie van Stad en Lande in het grotere geheel van de Nederlanden. Interessant daarin is onder andere zijn idee van een ingrijpende, op Friese leest geschoeide, bestuurlijke en juridische organisatie van de Groninger Ommelanden. We raken met dit voorstel voor de afschaffing van het omme-

149 ‘Aggaeus noster superiore mense in Frisia fuit, nuptiasque repetiit, ducta in matrimonium, Hesselii a Mockema, quam aliquando in aedibus meis vidisse te arbitror, sorore, eamque secum Spiram adduxit. Ego ad illum rarius scribo, quod sententiae nostrae de Repub[lica] non conveniat, aliisque opinionibus sit imbutus, quam quas ego unquam probare potui, et habet semper queruli aliquid in literis, quod facit, ut minus eas appetam’. *Analecta*, I, 2, p. 491.

150 Vries, *De Heeren*, p. 243.

gaande recht en het oprichten van grietenijen aan een belangwekkend aspect van de visie van Viglius op de Friese landen en Drenthe. Het plan zou de Ommelanden juridisch en bestuurlijk bij de tijd brengen, maar is niet uitgevoerd. Voor hem als kaartenverzamelaar¹⁵¹ hoorden Friesland, Stad en Lande en de cartografisch daaronder bungelende Landschap Drenthe behalve geografisch ook bestuurlijk bij elkaar.

Bijna vijfjaar na het sneuvelen van de noordelijke stadhouder Aremberg in de slag bij Heiligerlee (23-05-1568) werd dit idee werkelijkheid. Eind 1573 werd Arembergs grote noordoostelijke gouvernement in tweeën gesplitst. Megen, tot dan toe stadhouder van Gelre, kreeg Overijssel erbij, terwijl de zoogbroer van Filips II, de Portugese kolonel Caspar de Robles, baron van Billy, door de koning tot stadhouder van Friesland, Stad en Lande en Drenthe benoemd werd. Viglius bewonderde deze man zeer. Daarmee werden de drie noordelijkste provincies van de Nederlanden samengevoegd tot één gouvernement.¹⁵² Andere gevolgen van de mislukte inval van Lodewijk van Nassau waren de intrede van Johan Knijff als bisschop van Groningen¹⁵³ en de bouw van een nieuwe citadel in de stad Groningen.¹⁵⁴

Wat hier verder ook van zij, zeker is dat onder het bestuur van Alva in de Nederlanden de contouren van Viglius' plannen voor Friesland en de plaats van zijn familie daarin voor het eerst duidelijk zichtbaar werden. Wat voor de komst van de 'ijzeren hertog' onmogelijk was, de verwerking van het *religio vinculum societatis*-ideaal in zijn vaderland, werd na de mislukte invasie van Lodewijk van Nassau in 1568 mogelijk. Zo kreeg het Friesland omspannende bisdom Leeuwarden eind januari 1570 zijn eerste bisschop in de persoon van de al genoemde Zeeuwse priester Cunerus Petri.¹⁵⁵ De door Viglius als voorzitter van de commissie van de kerkelijke herindeling waarschijnlijk persoonlijk naar voren geschoven Petri en diens kapittel zouden de nu beginnende katholieke reformatie

151 Waterbolk, 'Viglius als kaartenverzamelaar', pp. 140-156.

152 *Analecta*, I, 2, p. 725.

153 'Reverendissimus D[ominus] Knyphius, Groningae cum debita solemnitate ad possessionem Ecclesiae suae receptus est, nullis pene reclamantibus'. *Analecta*, I, 2, p. 485.

154 Zie Boekholt, *Rondom de Reductie*, p. 76.

155 'Cunerus Episcopus noster jam consecratus necessariisque mandatis instructus, illique adjunximus Decanum Sanctae Gudulae, ut illi circa principia functionis suae consilio operaque assistat'. Dezelfde aan dezelfde. *Analecta*, I, 2, p. 552. De intronisatie van Cunerus Petri vond plaats op 20 januari 1570. Chr. Schotanus, *De geschiedenissen, kerckelyck ende wereldtyck, van Friesland Oost ende West. Beginnende van d'eerste geheuchenis ende voltrocken tot op het jaer na Christi geboorte MDLXXXII. Francker 1658*. Zie voor de instructie van Petri de Afd. Brieven ende Documenten dienende tot de Friesche Historie, pp. 105-108.

in Friesland handen en voeten moeten geven.¹⁵⁶ En hiermee komen wij op een belangrijk punt in deze uiteenzetting: de tot op dit moment nog altijd aanwezige breuk in de westerse christenheid. Naast en tegenover de in de zestiende eeuw ontstane bonte wereld van het protestantisme stond nog altijd de in ieder geval uniform *ogende* kerk van Rome.

Om deze uitkomst te kunnen begrijpen moeten we voor ogen houden dat de katholieke reformatie van de zestiende eeuw een wezenlijk andere reformatie is geweest dan de Reformatie van Luther en Calvijn. Terwijl die Reformatie een fundamentele, *leerstellige* breuk met het verleden was, was de katholieke reformatie een primair op de praktijk van het godsdienstig en maatschappelijk leven gerichte *correctie* van allerlei in de middeleeuwse kerk scheef gegroeide ontwikkelingen. Het Concilie van Trente heeft in de leer van de Katholieke Kerk geen fundamentele verandering gebracht. Nieuwe dogma's zijn in de zestiende eeuw door Rome niet afgekondigd. Het intellectuele schokeffect van Trente zit in de door het Concilie uitgevaardigde theologische decreten. Besluiten die een punt zetten achter omstreden kwesties zoals bijvoorbeeld de vraag: wat is de verhouding tussen de *mondeling* overgeleverde en de *schriftelijk* overgeleverde traditie.¹⁵⁷

Voor de aan de alledaagse *sociale* praktijk van het Friese katholieke leven gewende gelovigen moet de door het Concilie gebrachte aanscherping van de katholieke leer- en leefregels een zeer ingrijpende ervaring geweest zijn. Wie bijvoorbeeld gewend was een loopje te nemen met de vastentijd of niet ter communie ging, moest zich daarvoor verantwoorden tegenover de pastoor. Natuurlijk zal dit lang niet altijd met een sisser zijn afgelopen. Het uitspreken van kerkelijke straffen en het opleggen van boetedoeningen werd na Trente in de katholieke gebieden van Europa weer uitermate serieus genomen. De manier waarop de soms sociaal zeer ingrijpende katholieke reformatie in het nieuwe bisdom Leeuwarden gestalte moest krijgen, wordt duidelijk uit de door Viglius opgestelde instructie die Cunerus Petri als toekomstig bisschop van Leeuwarden op 15 november 1569 meekreeg. De gedachte achter zeventien van de in totaal 25 artikelen tellende instructie was om het dagelijks leven van de gelovigen van het bisdom Leeuwarden in de zin van de besluiten van Trente sociaal en godsdienstig te disciplineren. Ze waren vooral gericht op de dagelijkse levenspraktijk.

156 Cunerus Episcopus noster jam consecratus est necessariisque mandatis instructus, in Frisiam tendit. illique adjunximus Decanum Sanctae Gudulae, ut illi circa principia functionis suae consilio operaque assistat'. Dezelfde aan dezelfde. *Analecta*, I, 2, p. 485.

157 Zie voor de rol van Viglius als voorzitter van de commissie voor de kerkelijke herindeling Dierickx, *De oprichting*, passim.

Het eerste dat Petri na zijn aankomst in Friesland te doen stond, was besluiten op welke wijze hij in de geest van de decreten van het Concilie van Trente de pastorale handel en wandel van de Friese geestelijkheid zou onderzoeken. Petri's tweede taak was te onderzoeken op welke wijze de leden van de predikende orden (de dominicanen en de franciscanen – de jezuiten zouden nog volgen –) zich in het verleden van hun taak gekweten hadden. Petri moest erop toezien dat het Friese volk grondig in zijn kennis van het katholieke geloof en zijn leer heropgevoed zou worden. Hetzelfde onderzoek zou Petri onder de overige leden van de Friese geestelijkheid en onder het lekenpersoneel van de kerk, de koster, de kerkmeesters en de leden van de kerkbesturen moeten uitvoeren. Voor de parochies die geen eigen priester meer hadden, zou hij nieuwe, door hemzelf opgeleide en geëxamineerde priesters moeten proberen te vinden; mannen van wie vaststond dat zij gelovig, theologisch goed onderlegd en van onbesproken gedrag waren. Petri zou ze zelf moeten opleiden en tot priester wijden. Tenslotte zou Petri in Leeuwarden en in de rest van zijn bisdom een onderzoek moeten instellen naar het niveau van de onderwijzers en de kwaliteit van het door hen gegeven onderwijs. Aan beide aspecten zou hij de hoogste eisen moeten stellen.

Op deze lijst van dringende, fundamentele taken volgt in de instructie de inrichting van de rest van het kerkelijk en maatschappelijk leven in het nieuwe bisdom overeenkomstig de daarvoor door het Concilie van Trente opgestelde richtlijnen. Bovenaan op die lijst vinden we uiteraard de oprichting van een in overeenstemming met de voorschriften van het Concilie ingericht bisschoppelijk seminarie. Teneinde deze voor het gezondmaken van de Friese Kerk uiterst belangrijke onderneming tot een goed einde te voeren, moest Petri de steun zien te verwerven van de beste priesters van zijn bisdom en een aantal goed katholieke leden van de vroedschap van Leeuwarden, of, zoals het in de bewoordingen van de instructie staat, 'doende daertoe contribuieren de genen' – bedoeld worden de leden van de vroedschap van Leeuwarden – 'wier plicht het is.'¹⁵⁸ Minstens even belangrijk was het met de komst van Petri in werking tredende kerkelijk toezicht op de theologische kennis en de pastorale kwaliteit van de Friese geestelijkheid. Petri zelf zou daarbij het initiatief moeten nemen. Hij zou in Leeuwarden en vervolgens in alle steden en dorpen van Friesland de kwaliteit van het door de plaatselijke geestelijken uitgeoefende pastoraat en de inhoud van hun geloofsverkondiging moeten onderzoeken. Vanuit het perspectief van de Katholieke Kerk gezien waren dat uiterst gewichtige zaken. Wie waren in het bisdom Leeu-

158 Zie noot 155.

warden de theologisch goed onderlegde priesters die de katholieke leer op de juiste wijze wisten te verkondigen en wie de priesters tegen wie hij maatregelen zou moeten nemen en wie – de slechtsten van alle – degenen die juist niet als goede katholieken leefden noch de door het Concilie vastgelegde, juiste katholieke leer verkondigden?

De maatregelen die Viglius in zijn instructie trof tegen de tekortschietende priesters reikten van een simpele correctie voor de kleine tekortkomingen tot het afzetten en bestraffen van degenen die hij hinderlijk, schandaalverwekkend, kettters of verdacht van ketterse opvattingen bevinden zou. Daarnaast zou Petri orde op zaken moeten stellen in de werkzaamheden van de predikende leden van ‘die religieuze biddende Ordene’.¹⁵⁹ Van nu af zou het hun taak zijn het Friese volk opnieuw vertrouwd te maken met de inhoud van het katholieke geloof en zijn dogma’s. Dezelfde eisen zou hij moeten stellen aan het voetvolk van de Friese Kerk, de kosteren van de kerken en de kerkmeesters (de beheerders van de kerkgebouwen). Dit alles wordt aan het eind van de betreffende paragraaf nog eens samengevat in de algemene opdracht een eind te maken aan alle abuizen, misbruiken en schandalen die hij in de Friese Kerk zou aantreffen. Degenen onder hen die de nieuwe regels overtraden en aan hun reformatorische opvattingen bleven vasthouden, werden in de instructie zoals in alle nieuwe bisdommen bedreigd met ‘behoorlycke Correctie ende straffingen’ (lijfstraffen waarschijnlijk) uit te voeren door Petri’s eigen agenten in de kerken van het bisschoppelijk paleis.¹⁶⁰

In de instructie kwam ook de controle op het onderwijs aan bod. Ook hier lag, al is het impliciet, het accent op de godsdienst. Wat behoorden de onderwijzers op godsdienstig gebied te weten en wat zouden ze op dat terrein hun leerlingen moeten onderwijzen? Tegelijk zou Petri moeten uitzoeken welke stof de onderwijzers in Leeuwarden en in de rest van Friesland hun leerlingen in het verleden hadden onderwezen en hen uitleggen wat nu de inhoud van hun onderwijs was. ‘Stellende’, zoals de instructie zei, ‘daerinne ’t beste orden dat doenlijck wesen sal.’¹⁶¹ Speciale aandacht kregen de Friese boekverkopers. Petri moest uitzoeken ‘hoe dat sy hen voermaels ghehadt en gedraeghen (hebben) in ’t feyt (de uitoefening) van hun ambacht.’ Bij het uitvoeren van dat onderzoek zou Petri de in de godsdienstplakkaten neergelegde gebods- en verbodsbepalingen nu en in de toekomst als toetssteen moeten hanteren. Last but not least

159 De in kloosterverband levende orden als de Benedictijnen en de Premonstratensers.

160 Zie noot 154 en artikel 18 van de instructie van Petri.

161 Kennelijk hadden de binnen de kloostermuren levende contemplatieve orden zich de nieuwe opvattingen van Trente nog niet geheel eigen gemaakt.

zou Petri de in 1569 door het Hof nog steeds niet geaccepteerde decreten van het Concilie van Trente in Friesland alsnog moeten laten afkondigen. Als de leden van het Hof in hun verzet tegen de afkondiging van de decreten zouden blijven volharden – daar was na de komst van Alva en met de aan de leiband van Viglius lopende Van Achelen als president van het Hof natuurlijk geen sprake meer van – dan zou hij de centrale regering daarvan op de hoogte moeten stellen.

Tenslotte werd aan het eind van de instructie het punt van de zorgwekkende situatie in de Friese kloosters aangehaald. Zowel in de mannen- als in de vrouwenkloosters waren in de afgelopen decennia allerlei dingen misgegaan – man en paard worden in de instructie overigens niet genoemd – op grond waarvan het naar het oordeel van Viglius en diens medeopsteller(s) van de instructie noodzakelijk was om zo snel als mogelijk Petri opdracht te geven tot een algehele visitatie en hervorming van de kloosters in Friesland.

Het was zeker geen geringe taak die Viglius de nieuwe bisschop van Leeuwarden op de schouders legde. Helemaal alleen hoefde Petri de uitvoering van dit programma overigens niet op zich te nemen. Om hem in zijn nieuwe functie bij te staan had hij, waarschijnlijk op voorspraak van Viglius bij Alva, als zijn assistent voor materiële zaken de deken van de Sint Goedele in Brussel, Laurens Metz, toegewezen gekregen.¹⁶² Alles bij elkaar genomen echter waren er daarmee in februari 1570, de maand waarin Petri zijn intrede in Leeuwarden deed, toch niet veel meer dan de spreekwoordelijke anderhalve man en een paardenkop beschikbaar om de bevolking van Friesland in de geest van de katholieke reformatie herop te voeden. Maar de sterkste factor die ten nadele van Petri's functioneren als bisschop werkte, was dat Petri, hoe dan ook, gezien zou worden als de kerkelijke handlager van de ook in Friesland gehate landvoogd Alva.¹⁶³

De Korenschoof of het Vigliuscollege

Hoe nauw Viglius ook verder bij het moeizaam verlopemd herstel van de Katholieke Kerk in Friesland betrokken is geweest, blijkt tevens uit het feit dat hij anderhalf jaar voor de oprichting van het bisdom Leeuwarden op zijn 61e verjaardag, 19 oktober 1568, in Leuven het college De Korenschoof – in de wandeling het 'Vigliuscollege' – heeft opgericht.¹⁶⁴ De door Filips II met 12.000 gulden gesubsidieerde oprichting van deze

162 Zie noot 155.

163 Zie Woltjer, *Friesland*, p. 209.

164 'Ego xix. hujus Lovanii natalem meum dedicationemque Collegii mei celebravi, collocatis in eo vii Frisiis ac v. aliis scholaribus ac v. aliis scholaribus praeter Praesidem, & Rectorem'. *Analecta*, I, 2, p. 545.

instelling¹⁶⁵ – in opzet en organisatie, voor zover het 't Friese gedeelte ervan betreft, een traditioneel Fries familieleen gefinancierd uit Viglius' in het voorgaande besproken Friese inkomsten¹⁶⁶ – is om verschillende redenen interessant. Het door Viglius gestichte college verbond niet alleen Viglius' naam als man van studie en mecenas met de katholieke reformatie. Het verankerde dit mecenaat, bestemd als het was voor de opleiding van in de geest van de katholieke reformatie gevormde Friese en Vlaamse priesters, ook duidelijk in die twee provincies van de Nederlanden waarin Viglius gegoed en machtig was. In die zin zouden we het college De Korenschoof een boven-provinciale, het Noorden en Zuiden van de Nederlanden met elkaar verbindende onderwijsinstelling kunnen noemen.

Het is de vraag evenwel of Viglius met die omschrijving van zijn schepping gelukkig zou zijn geweest. Voor hem was zijn college in de eerste plaats een katholiek-kerkelijke instelling waarin jaarlijks plaats was voor twaalf uit Friesland en Vlaanderen afkomstige pupillen. De zes Friese kandidaten die zich voor hun toelating moesten melden bij de bisschop van Leeuwarden behoorden te stammen uit de families van Viglius' vader en moeder, de Aytta's en de Hania's. Voor de zes Vlaamse jongens kon dit op de middeleeuwse maagschap gebaseerde criterium natuurlijk niet gelden. Zij moesten afkomstig zijn uit het koor van de Sint-Baafskathedraal in Gent. De jongens moesten hun stem gewisseld hebben en hun toelating tot De Korenschoof werd geregeld door de bisschop van Gent, in die tijd nog Viglius' zwager Nicolaas Damant.¹⁶⁷

Viglius, die in zijn jonge jaren nog probleemloos met de humanistische reformator Philippus Melanchthon en de al even humanistisch gezinde Zwitserse rechtsgeleerde Bonifacius Amerbach vriendschappelijk contact had onderhouden¹⁶⁸, transformeerde zich met de stichting van De Korenschoof definitief tot een van de grote voorvechters van de katholieke reformatie in de Nederlanden. Het primaire doel van zijn schepping was de bevordering van de regeneratie van de Katholieke Kerk zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Nederlanden in de zin van het Con-

165 Zie voor de subsidie van de bouw van dit college door Filips II, Jacobo Maria del Pilar y Carlos M. Fitz James Stuart (eds.) *Epistolario del III duque de Alba, don Fernando Alvarez de Toledo*, 3 dln. (Madrid 1952) 2, p. 166 en J. Lambert, 'La fondation du Collège de Viglius' in *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen universitatis catholicae in oppido Lovaniensi annos XXV professoris*, 2 dln. (Brussel, Parijs 1947) I, 1, pp. 1-12. Zie ook de bijdrage van Paul Noomen in deze bundel.

166 Zie Waterbolk, *Vigliana*, pp. 99-100.

167 Idem.

168 Zie voor deze contacten Postma, *Viglius* (1983), pp. 30-31 en 82.

cilie van Trente.¹⁶⁹ De oprichting van het college De Korenschoof was de bekroning én de afsluiting van de bijdrage van Viglius aan de katholieke reformatie in de Nederlanden.

Katholiek Noord-Nederland onder controle van Caspar de Robles, baron van Billy

In de door Alva beheerste Nederlanden van 1570 werd in een kustprovincie als Westerlauwers Friesland de maritieme paraatheid een noodzaak. Met de zending van Alva werd indirect een veel gevaarlijker vijand gecreëerd dan de Liga van de hoge adel en het naïeve Verbond der edelen ooit waren geweest. De nieuwe dragers van het verzet tegen de Spaanse koning waren vanaf de inneming van Den Briel op 1 april 1572 immers Lumey en zijn watergeuzen. Door de nu als leider van de Opstand fungerende prins van Oranje werden de watergeuzen van kaperbrieven voorzien. Geregeld voerden zij zogeheten 'landgangen' (raids) uit in de Noord-Nederlandse kustprovincies.¹⁷⁰ Friesland kon dus in de jaren 1570 niet buiten een efficiënte kustverdediging. Viglius en zijn medestanders hebben daarbij het geluk gehad te kunnen teruggrijpen op de meest competente Spaanse officier in de Noordelijke Nederlanden van dat moment: de reeds genoemde Caspar de Robles, baron van Billy.¹⁷¹

In de correspondentie van Viglius met Hopperus in deze jaren nemen de verrichtingen van Billy terecht een hoofdplaats in. Het optreden van Billy als de sterke man van katholiek Noordoost-Nederland begon in januari 1572 met het in zee brengen van een tegen de steeds gevaarlijker wordende watergeuzen gericht smaldeel van zeven kleine oorlogsschepen.¹⁷² Dat was drie maanden voor de invasie van de watergeuzen in Holland en Zeeland in april. Toen dat initiatief een succes bleek, was de positie van Billy in Friesland gevestigd. Op 26 juni 1572 werd hij in Leeuwarden geïnstalleerd als luitenant-stadhouder van de graaf van Megen, die in 1568 in de slag bij Heiligerlee de gesneuvelde stadhouder, graaf van AreMBERG, had opgevolgd. Het lukte Billy om het al jaren slepende geschil tussen de binnen- en de buitendijkers in Westergo over het herstel en onderhoud van de zeedijken na de Allerheiligenvloed van 1570 te

169 Zie voor de eerste generatie van alumni en voor de inrichting van het Korenschoofcollege Waterbolk, *Vigliana*, pp. 99-123.

170 Zie J.C.A. de Mey, *De watergeuzen en de Nederlanden* (Amsterdam 1972) passim.

171 Zie voor het optreden van Billy in Noord-Nederland J. Sevenster, *De Stenen Man. Caspar de Robles, stadhouder van Friesland, Groningen en Ommelanden van 1572-1576* (Leeuwarden 1985).

172 Woltjer, *Friesland*, p. 215.

beslechten. De bekwame Portugees heeft de Friezen aan zich weten te verplichten door in de zomer van 1574 de noordwestelijke zeedijk, zoals we tegenwoordig zeggen, op ‘delta-niveau’ te brengen.

Billy was al in 1573 hoofd van het burgerlijk en militair bestuur van heel Noordoost-Nederland geworden. Vooral weer dankzij de aanbevelingen van Viglius bleken Filips II en Alva in december 1573 ook nog eens bereid om Overijssel van het grote noordoostelijke gouvernement af te splitsen en Billy te benoemen tot stadhouder van Friesland, Drenthe en Stad en Lande. Hoe ingenomen Viglius met deze benoeming was, lezen we in zijn brief aan Hopperus van 7 januari 1574: ‘Het is volkomen terecht dat dit ambt ten deel is gevallen aan de man die in de strijd tegen onze vijanden ons vaderland als geen ander aan zich verplicht heeft.’¹⁷³ Hoe geslaagd de greep van Viglius is geweest, blijkt uit het feit dat het Billy gelukt is om de drie noordelijke provincies tot na de Pacificatie van Gent in 1576 onder het gezag van Filips II te houden. Hun dankbaarheid voor de militaire en organisatorische prestaties van Billy hebben de Friese bestuurders, waarschijnlijk gestimuleerd door Viglius, nog tijdens het stadhouderschap van Billy tot uitdrukking gebracht in de oprichting van het in Noord-Nederland nog altijd unieke monument van de Stenen Man.¹⁷⁴ Van alle niet-Friezen die Viglius in het laatste decennium van zijn leven naar zijn vaderland gezonden heeft, is alleen Billy in het collectieve geheugen van de Friezen blijven hangen.¹⁷⁵

Tenslotte

Het begin van het moderne Friesland zowel als van het moderne Nederland is onlosmakelijk verbonden met de zestiende eeuw. De Aytta’s, te beginnen met Viglius’ oom Bernardus Bucho en Viglius zelf, hebben met hun keuze voor het Huis van Habsburg Friesland doen opgaan in de zeventien Nederlanden van Karel V en Filips II. Viglius is in dit proces de belangrijkste drijvende kracht geweest. Als hoofd van het binnenslands bestuur van de Nederlanden heeft hij zijn vaderland gevuld met

173 ‘De D. Bilio lubenter intellexi quod D[ominatio] T[ua] mihi significavit. Idemque ipsemet mihi indicavit, ac per literas hisce junctas, pro favore sibi impenso gratias agit. Et profecto in hominem optime de Patria nostra meritum hoc beneficium collocatum est’. *Analecta*, I, 2, p. 725.

174 Zie voor Viglius en zijn bemoeienis met de oprichting van de Stenen Man E.H. Waterbolk, ‘Een Friese terminus’ in: id., *Verspreide Opstellen*, pp. 66-83.

175 Nog in 2006 verscheen er een als filmscript bedoeld boek over Billy van F. Boersma, *De Stenen Man* (Soesterberg 2006). Zie tevens de door B. de Vries en S. van der Woude verzorgde catalogus van de tentoonstelling, *Caspar de Robles, de Friese Alva?* (Leeuwarden 1998).

een nieuwe bestuurslaag: de leden van het Hof van Friesland, die hij half uit Friesland en half uit de rest van de Nederlanden recruteerde. Die ontwikkeling op bestuurlijk en rechtsprekend gebied heeft lang genoeg geduurd om ook na 1580 zij het nu met uitsluitend Friese bestuurders en rechters te kunnen voortgaan. Die sterk verbeterde bestuurbaarheid en rechtspraak lijken de belangrijkste winstpunten van de door de Aytta's gedomineerde Habsburgse periode in Friesland te zijn geweest, waarbij hij niet schroomde zijn familie hierin een belangrijke rol te geven in de verschillende bestuurlijke, kerkelijke en rechtsprekende gremia.

Het is Viglius niet gelukt op basis van het mede door hem geformuleerde *religio vinculum societatis*-idee tot de rekatholisering van Friesland te komen. De Friese missie van bisschop Cunerus Petri eindigde met de overgang van de provincie naar het kamp van de Nederlandse Opstand eind jaren zeventig; die missie betekende dus een nederlaag. Meer dan tweehonderd jaar lang, van 1580 tot 1795, zouden de katholieken in Friesland net als elders in de Republiek buiten de ambten worden gehouden. De Friese katholieke gemeenschap werd echter niet zo hevig vervolgd als de protestanten in de Zuidelijke Nederlanden. Katholieken hadden de keuze tussen vlucht of bekering, maar benijdenswaardig was het lot van de Friese katholieken zeker niet. De gereformeerde protestant was in de zeventiende en achttiende eeuw in Friesland zoals in alle zeven provincies van de Republiek de norm, de katholiek was de uitzondering.

De enige katholieke groep die van deze demoralisering zeker tot het midden van de zeventiende eeuw minder last gehad lijkt te hebben, waren de politiek onmachtig geworden katholieke Friese edelen. Zeker wanneer ze in de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog en de oorlogen tegen Engeland bereid waren mee te vechten op de vloot of te dienen in het Staatse leger werd hun sociaal en economisch weinig of niets in de weg gelegd. Daarvoor al werden ze aan het hof van stadhouder Willem Frederik blijkens diens uitvoerige dagboeken als *hoffähig* beschouwd getuige de daarin vermelde maandelijks gesprekken van Willem Frederik met hen in de jaren 1640 en '50.¹⁷⁶ Die doorgaande sociale acceptatie van de katholieke Friese adel aan het stadhouderlijk hof en in het leger lijkt – ik zeg het heel voorzichtig – de voorbode van betere tijden voor de katholieke burgers en boeren in het Friesland van de achttiende eeuw te zijn geweest.

↑

176 Zie voor deze ontwikkeling Willem Frederiks door G.N.van der Plaats en J. Visser bezorgde dagboeken, *Gloria Parendi: dagboeken van Willem Frederik* (Den Haag 1995).

